

GEÇMİŞTEN
GELECEĞE
UZANAN
KÖPRÜ:
KARS

ULUSLARARASI ONLINE
SEMPOZYUM

9 Ocak 2021

Bu sempozyum Toplumsal Araştırma ve Özgün Düşün Merkezi tarafından düzenlenmiştir.

Sempozyum online olarak gerçekleřtirilmiřtir.

Toplumsal Araştırma ve Özgün Düşün Merkezi

Adres: Konur 2 Sokak No:52/7 Kızılay-ANKARA Tel: 0312 427 01 84

Faks: 0312 427 01 86

E-mail: tozdusunmerkezi@gmail.com

İçindekiler

I. OTURUM

Moderatör

Dr. İSMET KONAK

Açılış Konuşması.....5

Dr. İSMET KONAK

Toplumsal Araştırma ve Özgün Düşün Merkezi Adına.....6

ÇAĞLAR KARAKIŞ

Kars Tarihinde Diller ve Kültürler.....6

MUZAFFER ORUÇOĞLU

Sovyetler Birliği'nin İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Doğu Anadolu'da Yürüttüğü Ekonomik Münasebetler.....9

Dr. ERDAL BİLGİÇ

Çarlık İdaresinde Kars: 40 Yıllık Kara Günler mi?.....12

Doç. Dr. CANDAN BADEM

Ani Kentinin Sırları.....15

SEZAI YAZICI

II. OTURUM

Moderatör

Dr. İSMET KONAK

XIX. ve XX. Yüzyıllarda Bir Bağlantı Bölgesi ve Fenomen Olarak Kars'ın Önemi.....23

Prof. Dr. VİCTORİA ARAKELOVA

Kars'ta Yaşam Sürdürmüş Etnik Kimlikler.....28

ERKAN KARAGÖZ

Kars'ta Belediyecilik Modeli.....40

Dr. GÜRBÜZ ÇAPAN

Kars, Êzidîlik ve Ailem.....44

EZİZÊ CEWO

BİRİNCİ OTURUM

Moderatör

DR. İSMET KONAK

Konuşmacılar

MUZAFFER ORUÇOĞLU

Dr. ERDAL BİLGİÇ

Doç. Dr. CANAN BADEM

SEZAI YAZICI

İsmet Konak:

"Geçmişten Geleceğe Uzanan Köprü: Kars" konulu online sempozyuma yurtdışından ve yurtiçinden konuşmacı ve dinleyici olarak iştirak eden tüm değerli katılımcılara hoş geldiniz diyorum. Böyle bir etkinliğe gösterdiğiniz ilgi ve yaptığınız katkılar için ayrıca çok teşekkür ediyorum. Sempozyuma katılma olanağı olmayan tüm dostlarımızı da buradan selamlıyorum. Saygıdeğer katılımcılar! Bilindiği üzere bu etkinlik, Hrant Dink Vakfı hibe programı çerçevesinde AB'nin desteğiyle tanzim edilmiştir. Etkinliğin tüm sorumluluğu ise Toplumsal Araştırma ve Özgün Düşün Merkezi'ne aittir. Malûm olunduğu gibi Covid-19 virüsü, tüm bilimsel faaliyetleri olumsuz etkilediği gibi bizi de kendi cenderesine almış ve bu sempozyumu online yapmak zorunda bırakmıştır. Yine de enseyi karartmamak gerek. Bu zor şartlarda bir "granit kayası" gibi sağlam durmaktan başka çaremiz yok.

Sempozyum sürecinde bizi en çok üzen ve öfkeliendiren olay, bildiğiniz gibi Kars Belediyesi'nin değerli eş başkanları Şevin Alaca, Ayhan Bilgen ve bazı meclis üyelerinin bir "kayyum darbesiyle" tutuklanmalarıydı. Otokratik rejimin mevcut ruh hâlini, eceli gelen bir keçinin çobanın ekmeğini yemesine benzetiyoruz. Rosa Lüksemburg'un deyimiyle özgürlük, aslında başka fikrin özgürlüğünden başka bir şey değildir. Aramızda olmasını çok istediğimiz değerli eş başkanlara ve meclis üyelerine buradan yürek dolusu selam gönderiyoruz.

Sevgili katılımcılar, sempozyum programına geçmeden önce bahsetmek istediğim bir mevzu var. Bu proje çerçevesinde hazırladığımız iki kitap söz konusudur. "Geçmişten Geleceğe Uzanan Köprü: Kars" adlı birinci çalışmada Kürt, Ermeni, Rum, Malakan (Molokan) ve Karapapak kökenli bazı şahsiyetlerin hayat hikâyesini kaleme aldık. Çalışmayı incelemek isteyenler Google Kitaplar'dan ücretsiz edinebilirler. İkinci kitap ise "Kars Kültürü ve Tarihi Tanıtım Rehberi" adıyla neşredildi. Bu çalışmada Kars'ın tarihi dokusu ve kültürel motifleri tafsilatlı bir şekilde ele alınmıştır.

Saygıdeğer dostlar, etkinliğin işleyişine baktığımızda konuşmalar iki oturum hâlinde gerçekleşecek. Temelde Kars tarihi, etnik kimlikler, kültürel yapılar ve yönetim şekilleri hakkında konuşulacak. Saat 16.00'da başlayacak olan birinci oturum, saat 18.00'de sonlanacak. 1 saatlik bir aradan sonra ikinci oturum başlayacak. Programımızı saat 21.00 gibi bitirmeyi düşünüyoruz. Her iki oturumda ayrıca kısa kısa video dinletilerine yer vereceğiz.

Değerli katılımcılar, öncelikle Toplumsal Araştırma ve Özgün Düşün Merkezi adına sayın Çağlar Karakış bir konuşma yapacak.

Çağlar Karakış:

Öncelikle herkese merhaba diyorum. Toplumsal Araştırma ve Özgün Düşünce Derneği'nde yönetim kurulu başkanı olarak çalışıyorum. Bir sivil toplum kuruluşu olarak toplumsal sorunlara çözüm önerileri getirmeye çalışıyoruz ve bizzat çözebildiğimiz konular üzerinde yoğunlaşıyoruz. Bu çalışmalardan biri olan bu toplantıda bir araya geldik ve bu bize büyük mutluluk veriyor.

Kars çok fantastik bir şehirdir. Bu şehri değerli kılan en yegâne unsur da insanlarıdır. Kentte yaşayanlar çeşitli ırklardan, geleneklerden ve inançlardan geliyorlar. Ben inanıyorum ki kolay kolay her şehre nasip olmaz "nerelisin?" diye sorulduğunda farklı her şahsiyetin "ben Karslıyım" demesi. Biz barış içinde birlikte bir yaşamı savunuyoruz. Birlikte yaşam konusunu bu çalışma ile bir nebze ortaya koyduk. Ancak üzgün olduğumuz bir nokta var. O da bu projeyi eş yürütücü olarak yürüttüğümüz sayın Ayhan Bilgen ve Şevin Alaca'nın bizimle birlikte olamaması. Ben bu işin asıl emek verenlerine özellikle çok teşekkür ediyorum. Sözümü de burada keserek siz değerli katılımcıların konuşmalarını heyecanla bekliyor ve teşekkür ediyorum.

İsmet Konak:

Çağlar Bey'e çok teşekkür ediyorum. Değerli katılımcılar! Türkiye devrim tarihinin önemli figürlerinden yazar, romancı, heykeltıraş ve aynı zamanda Kars Göleli Muzaffer Oruçoğlu'nun "Kars Tarihinde Diller ve Kültürler" adlı sunumunu dinleyeceğiz. Buyurun sayın hocam, mikrofon sizde.

Muzaffer Oruçoğlu:

Arkadaşlar bu etkinliği düzenleyen ve destekleyen, bana burada konuşma olanağı tanıyan kuruluşa ve arkadaşlara teşekkür ediyorum.

Kars denildiği zaman uygarlıkların harmanlandığı, iç içe geçtiği ve birbirini özümlediği önemli bir kent geliyor aklıma. Çünkü çok önemli bir yerde bulunuyor; bir yanını Kafkaslara, bir

yanını Anadolu'ya ve bir diğeri yanını İran'a vermiştir. Hurrilerin, Urartuların, Perslerin, Kafkasya'dan gelen İskitlerin, Gürcülerin, batıdan gelen Yunan kültürünün, eski Anadolu medeniyetlerinin ve Mezopotamya'dan gelen güney medeniyetlerinin iç içe geçtiği bir saha olarak görünüyor iç dünyamda. Kars denildiğinde asıl kurucu öge olarak Ermeni uygarlığı ön plâna çıkıyor. Şehrin ismini koyan, şehre dil, kültür ve ruh işleyen en önemli uygarlıklardan birisidir. Şeddadilerin daha doğrusu Mezopotamya'dan gelen Kürt uygarlığının, ondan önce de Medlerin Kars bölgesindeki etkinliği ikinci kurucu öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunu İran ve Türk öğeleri izliyor. X. yüzyılda Bagratunilerin özellikle Ani'deki kurucu faaliyetleri, Ani şehrini kurlmaları, oraya dil ve kültürel zenginlik taşımaları Kars'ı önemli ölçüde karakterize etmektedir.

Uygarlık bir yere girdiği veya yerleştiği zaman kendi kültürünü sadece insana değil, taş toprağa da yedirir, işler. Ani şehrindeki taş işçiliğini, mimarî yapıyı, kilise ve kalelerde konuşan dil ve kültürü, 1878-1918 yılları arasında ortaya çıkan ve Kars'ı karakterize eden mimariyle kıyasladığımızda önemli noktalara erişiriz. Bunlardan biri, Rusların 40 yıl içinde yeni bir Kars kurma girişimidir. Bu aslında mimarinin ve aynı zamanda plânlamadaki ustalığın yeniden ortaya çıkışıdır. Burada Rus mimarisi, Avrupa mimarisi (özellikle Benelüks), daha da önemlisi kadim Ermeni mimarisi ve taş işçiliği önemli rol oynamıştır.

Ani'ye gidenlere öncelikle kilise duvarlarında, kalede, benzeri harabelerde, taşın diline ve kültürüne çözümleyici bir şekilde bakmayı, özümlemeyi ve bunu Kars'taki Rus binalarıyla kıyaslamayı öneririm. Bu benim ilgi alanımdır. 1000 yıl önce kurulmuş bir şehir, yani Ani, sanki dirilmiş, ete kemiğe bürünmüş ve Kars'ın içinde yeniden hayat bulmuş gibi geliyor bana. Tabii Kars'ta doğup büyüdüğüm için kent bende birçok dilin, kültürün, edanın, inancın ve bakışın iç içe geçtiği rengârenk bir tablo izlenimi vermektedir. Aklıma belli başlı simalar geliyor. Bunların başında Yegişe Çarents (Ermenilerin Nazım Hikmet'i) ve evi geliyor. Onun evi şu an Sukapı'da, Kars kalesine yakın yerde boş bir yapı olarak duruyor. Yegişe Çarents bana Kars'taki gençliğimi, Ekim Devrimi'ni ve iç savaşı hatırlatıyor. Onun şiirleri bana Mayakovskiy'i, Kars'ın tarihini yazdığı için de Kars'ın geçmişini hatırlatıyor.

Kürtlerle içli dışlı yaşadığım için Kars bende başka bir anı, bir izlenim daha uyandırıyor. Latin grafikli Kürt alfabesinin iki yaratıcısından birisini, hatta en önemlisini, Erebe Şemo'nun doğduğu ve yaşadığı bir kent imgesini uyandırıyor. Erebe Şemo, yarattığı alfabe ile ilk Kürt

romanını yazan insandır. Beni etkileyen bir başka sima ise Qanadê Kurdo'dur. Kendisi 100'e yakın eserin sahibidir ve bütün hayatını dile hasretmiştir. O da Erebe Şemo gibi Susuzludur. Susuz, buraya gelen kişiye şunu der: Gel seni bir dile, bir kültüre götüreyim. Kimdir bunun sembolü? Erebe Şemo'dur. Nerede doğdu? Şu evde doğdu. Gel seni onun kültür merkezine götüreyim; onun kitaplarıyla, heykeliyle tanıştırayım. Orada Erebe Şemo'nun kültürünü donan ve öyle çık.

Kars denildiğinde beni etkileyen bir başka nokta âşıklarıdır. Âşık atışmaları aslında bir sırrın veya gizemin ortaya çıkarılması üzerinedir. Halkın ortasında karşılıklı iki aşığın atışması, hem bir şiir şölenidir hem de bir tiyatro gibidir. Dengbêjlerden bahsetmeyeceğim ama bu atışmalar her zaman dikkatimi çekmiştir. Terekemeler arasında en çok anlatılan, Âşık Şenlik ile Ermenilerin görme engelli ünlü ozanı Âşık İzanî arasındaki atışmadır. Ardahan'da gerçekleşti bu atışma. İki kahve arasındaki perde, sırf bu atışmanın yapılması için kaldırıldı. Terekemeler/Karapapaklar, Kürtler, Ermeniler, Gürcüler orada toplandı ve bu iki âşık, Rus güvenlik güçlerinin koruması altında sabahdan akşama kadar atıştı. Onların şiirleri yazılı hâle geldi ve yayımlandı. Bu atışmanın olduğu alan ne durumdadır? Buradaki iki maketi hep hayal ederim. Bir yanda Aşık İzanî, diğer yanda Aşık Şenlik ve halk. Burası ne durumdadır hâlâ bilmiyorum.

Son olarak şunu söylemek istiyorum; ben Malakanların ve Ermenilerin kurduğu bir köyde doğdum. O köy aslında Malakan, Ermeni, Kürt ve Terekemelerden oluşan bir köydür. İlk olarak Ermeniler, çatışmalar sonucunda göçüp gittiler. Onların göçünü Malakanları izledi. Bu halkların bize bıraktığı çok güzel evler oldu. Hiçbir zaman unutamayacağım evlerdir ve şu anda ayaktalar. Bize "zavotu" -Rusça'da fabrika demektir- bıraktılar. Yani bize peynir imalathaneleri bırakıldı. İsviçre'den gelenlerin; Malakanların, Ermenilerin ve Terekemelerin bir kültürüydü bu. Onların bıraktığı acı, bizim ruhumuzu biçimlendirdi ve evleri birbirinden ayıran taş duvarların altından -onlar gittikten yıllar sonra- yüzlerce top mermisi çıkarıldı. Bende onların bıraktıkları dil, kültür, güzel evlerin gülümseyişi ve derin acılı bir renk kaldı. O top mermilerinin çocukluğumda yarattığı derin yaralar kaldı. Söyleyeceklerim bu kadar, hepinize teşekkür ediyorum.

İsmet Konak:

Dostlar Türk-Sovyet tarihinin özellikle ticarî veçheleri üzerine uzmanlaşan ve doktora çalışmasını da bu çerçevede temellendiren saygıdeğer akademisyen Dr. Erdal Bilgiç, bize Sovyetler Birliği'nin iki paylaşım savaşı arası dönemde Doğu Anadolu'da yürüttüğü ekonomik münasebetleri anlatacak. Erdal Hocam söz sizde.

Dr. Erdal Bilgiç:

Öncelikle Boğaziçi Üniversitesi'ndeki arkadaşlarıma buradan selam söylemek istiyorum. Hiçbir şekilde kayyumları kabul etmediğimizi, kabul etmeyeceğimizi ve bundan vazgeçmeyeceğimizi belirtmek istiyorum. İki savaş arası dönemde Sovyetler Birliği ve Türkiye ilişkilerine baktığımızda ticarî ilişkilerin hemen cumhuriyetin ilanından sonra başladığını görüyoruz. Bu ticaret, Karadeniz'de yer alan yelkenli gemiler, Doğu Anadolu'da kara yolu ve Kars'a kadar devam eden tren yolu üzerinden gerçekleştiriliyordu. Sovyetler Birliği kurulduğu zaman devlet, dış ticareti kendi tekeline aldı. Bundan dolayı birçok ülke, Sovyetler Birliği'nin yeni sistemini tanımadığı için ticaret anlaşması yapmaya yanaşmadı. Ancak Sovyetler Birliği'nin ihtiyaç duyduğu bazı ithalat ve ihracat malları vardı. Tabii dövize de ihtiyacı vardı. Bu malları almak ve satmak zorunda olduğu için bir takım yeni yöntemler geliştirdi. Bu suretle öncelikle İngiltere'de Arkos adında bir şirket kuruldu ve bunun bir şubesi de İstanbul'da açıldı. Birçok Sovyet kurumu kendi mallarını ihraç etmek, diğer ülkelerden ve İstanbul'dan transit mallar ithal etmek üzere Arkos'un çatısı altında örgütlendi. Bu kurumlardan bir tanesi de "Kafkaslar Üzerinde Ticaret Yapan Kurum (Zakgostork)" adıyla kaşımıza çıkmaktadır. Sözü geçen kurumun merkezi ise Tiflis'teydi. İlk amacı Sovyetlerin -Türkiye'yi doğu ve batı olarak ayırdığı için- Doğu Anadolu'da ticaret ilişkilerini geliştirmek ve kendi mallarını -eğer yapabiliyorsa- İstanbul limanı üzerinden diğer ülkelere satmaktı. Peki neden böyle düşünüldü? Muzaffer Bey'in de belirttiği gibi Doğu Anadolu'nun birçok şehrinde Sovyet hâkimiyeti vardı. Buradan kalan ticaret ağlarını ve uluslararası ticaretten miras kalan pazarı tekrar Sovyetler Birliği'ne kazandırma amacı söz konusuydu. Çiçerin'in diplomat arkadaşlarına, özellikle Krasin ve Karahan'a yazdığı mektuplarda gördüğümüz kadarıyla Sovyet devlet adamları, coğrafi yakınlık kime aitse ticaret üstünlüğünün de onda olmasını istiyorlardı. Bu bağlamda aslında Artvin'le Batum'un, Leninakan yani Gümrü ile Kars'ın ekonomik hayatını birbirinden bağımsız olarak düşünmüyorlardı. Öte yandan 1927'e kadar bölgede Sovyetlerin almak ve satmak istediği mallar var. Bir tanesi gaz yağı kerosendir. Bu arada ofislerini 1921 yılının sonlarında Arkos'un çatısı altında İstanbul'da açtılar. 1926 yılına

kadar Trabzon, Kars ve Erzurum gibi yerlere de ofis açmak istemelerine rağmen bunu gerçekleştiremediler.

1927 yılında Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında bir ticaret anlaşması imzalandı. Bu antlaşmada Sovyetler Birliği, az önce bahsettiğim nedenlerden dolayı kendi ticaret rejimini kabul etmeyen ülkelere yani Türkiye'ye kabul ettirmiş oldu. Böylelikle Erzurum'da bir ofis açma hakkına sahip oldu. Aslında bu ticaret antlaşmasına giden yolda Doğu Anadolu'da -özellikle Kars üzerinden- Sovyetler Birliği'ne ihraç edilen mallarda bir artış gözleniyordu. Bunun sebebi ise *unlicenced import trade* adlı sistemin Türkiye'ye uygulanmasıydı. Yani malların karayolu üzerinden lisanssız olarak geçmesine müsaade edilmişti. Mesela Çıldır gölünden gelen balıklar, Kars'tan ithal edilen süt ve süt ürünleri, kürk, deri vb. mallardan lisans alınmamış ve dolayısıyla ihracat artmıştı.

Bu yıllarda ayrıca Kars Konsolosu Kuzyebirdin'in yazmış olduğu mektuplardan gördüğümüz kadarıyla Kars tacirleri -özellikle 6-7 büyük tüccar- bir araya gelip Kafkaslar Üzerinde Ticaret Yapan Kurum'la ortak bir şirket kurarak ithalat ve ihracatlarına devam etmek istediler. Ancak Kafkaslar Üzerinde Ticaret Yapan Kurum, zarara ortak olmak istemedi ve bir yandan da %50 kâr almak istedi. Böylelikle Sovyet yönetimi ve Kars tüccarları arasında kurulabilecek bir ilişki daha başlarda engellenmiş oldu. 1927 ticaret antlaşmasına kadar Kafkaslar Üzerinde Ticaret Yapan Kurum'un sattığı malların başında kerosen ve şeker gelmekteydi. 1927 ticaret antlaşmasıyla beraber Erzurum'da açılan ofisin Doğu Anadolu'daki en büyük katkısı (özellikle Kars ve Erzurum minvalinde) canlı hayvan satışını arttırmış olmasıydı. Bunun en büyük sebeplerinden bir tanesi Sovyetlerde beş yıllık plânlamaya geçiş ve buna karşı küçük üreticilerin kendi çift hayvanlarını ortadan kaldırması olarak gösterilebilir. Canlı hayvana Sovyetlerde talep artmıştır ve bunu karşılayan yer de Doğu Anadolu olmuştur. Yani bu, şu demek; Türkiye'yi iki ayrı coğrafik alan olarak düşünüp bir tarafı Kafkaslar Üzerinde Ticaret Yapan Kurum'a emanet etmişlerdir. 1927 yılından önce Doğu Anadolu büyük cari açık veriyorken, 1930 yılının sonuna kadar yaptığı ticaretle hem kendisinin hem de Türkiye'nin Sovyetlere verdiği cari açığı kapatıyor.

Ticaret antlaşması imzaladıktan sonra Sovyetlerin Türkiye'ye ve Doğu Anadolu'ya sattığı malların muhtevasında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Mesela Kars'ta Sovyetler Birliği'nin 1930-31 yıllarında sattığı malların başında tarım aletleri gelir. İkincisi de tekstil yani dokuma

kumaştır. Tabii 1929'dan sonra başlayan dünya buhranı, iki ülke arasındaki ticareti olumsuz etkiledi.

Bu dönemde Erzurum ofisinde (bazı belgelerde Kars ofisi olarak da geçer, aslında burada resmî bir ofis yoktu) 12 çalışan vardı ve buhrandan dolayı bu sayı 6'ya düşürüldü. Bu arada Kars'taki ofisin resmî olmamasının sebebini şöyle açıklayacağım. Bilindiği üzere 1930'lu yılların ortasında Celal Bayar'ın hazırladığı bir Şark Raporu var. Bu raporda Kars'taki Sovyet çalışanları, ajanlık yapmak ve komünist fikirleri yaymakla suçlanıyorlardı. Aslında benim Sovyet belgelerinde gördüğüm kadarıyla böyle bir şey yok. Burada çalışanlar, Sovyet ürünlerini almaya ve canlı hayvan satışını organize etmeye çalışıyorlar. Ancak şöyle bir şey var; tüccarlarla arasındaki herhangi bir olumsuzluk, çatışma veya anlaşmazlık bir anda birbirlerini suçlamaya dönüşüyordu. Örneğin Sovyetler de Kars'taki tüccarları, Müsavatçı (eski Azerbaycan'da kurulan bir parti) olmakla veya oradan kaçan insanların devamı olmakla suçluyordu.

Sovyetler tarafından fiyat belirlendiğinde Doğu Anadolu'daki canlı hayvan alımında sorun çıkmaktaydı. Antlaşmalar genelde Erzurum'da yapılmakta, mallar ise Kars üzerinden Leninakan (Gümrü) ve diğer Sovyet kentlerine aktarılmaktaydı. Buralarda kontrolden geçtikten sonra kabul edilmekteydi. Bu kontrollerden sonra bazen hayvanların kiloları bazen de fiyatlar üzerinden anlaşmazlık çıkabiliyordu. Sovyetlere karşı kendini korumak isteyen Türk tüccarlar tarafından 1935 yılında "Türkofis" diye bir kurum açılmıştır. Türkofis'in bir şubesi de Kars'ta faaliyet yürütmüştür. Daha sonra Kars Valisi Akif Erdoğan tarafından Kars İhracat Birliği kurulmuştur. 7 kişiden oluşan birliğin yönetiminde Ziya Ardoslu ve Kömürcüzade Ali gibi bölgenin ileri gelen tüccarları vardı. Ticarî gelişmeler böyle devam ederken Kafkaslar Üzerinde Ticaret Yapan Kurum kapatılıyor ve yerine 1936 yılında canlı hayvan ithalat kurumu açılıyor. Bu kurum açıldıktan sonra canlı hayvan satışlarında düşüş başlıyor. 1932 yılında 55 bin büyükbaş, 200 bine yakın küçükbaş hayvan satışı yapılırken II. Dünya Savaşı yıllarında bitme noktasına gelmiştir.

Aşağı yukarı benim söyleyeceklerim bu kadar. Bana bu fırsatı verdikleri için İsmet Bey'e, Toplumsal Araştırma ve Özgün Düşün Derneği'ne çok teşekkür ediyorum.

İsmet Konak:

Kars tarihi, Rus - Türk ilişkileri, Sovyet Devrimi, Rusya Kürtleri ve Ermeniler konusunda

çok sayıda akademik makale ve kitaba imza atan değerli akademisyen Doç. Dr. Candan Badem, bilindiği üzere Munzur Üniversitesi tarih bölüm başkanlığını yürütürken bir KHK ile görevinden alıkonulmuştu. Samir Amin'in deyimiyle "Direniş varsa özgürlük vardır." Mücadelesinden taviz vermeyen hocamızı takdir ediyoruz. Kendisi "Çarlık İdaresinde Kars: 40 Yıllık Kara Günler mi?" başlıklı sunumunda Kars'ın Çarlık Rusya dönemindeki 40 yıllık serüveni hakkında konuşacak.

Doç. Dr. Candan Badem:

Sözlerime başlamadan önce bir Boğaziçi mezunu olarak Boğaziçi Üniversitesine ve bir Karslı olarak Kars Belediyesine atanan kayyumları kabul etmediğimi ifade etmek istiyorum.

Çarlık yönetiminde Kars, 1878-1918 yılları arasındaki kırk yılı kapsıyor. Yakın zamana kadar bu konuda Türkçede bilinen kaynaklar, belli bir milliyetçi yazarın ve onun takipçilerinin temelsiz, herhangi bir kaynağa dayanmayan ve milliyetçi söylemi kullanan eserlerinden oluşmaktaydı. Bu milliyetçi tarih profesörünün aynı zamanda Kürtler hakkındaki meşhur "kart kurt teorisinin" mucidi olduğunu eklemeliyim.

Benim Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve Osmanlı arşivlerinde yaptığım araştırmalar bana gösterdi ki bu dönemde Kars'ta kurulan Rus idaresi askerî bir idare olmakla birlikte Osmanlı'dan daha modern ve nispeten daha adil bir idare şekliydi.

Bugünkü Kars değil de Kars-Ardahan hatta Oltu'yu da içine alan bölgede ve Serhat bölgesinde halk, uzun yıllar süren Osmanlı-Rus savaşlarında her iki taraftan da zarar görmüş olmakla birlikte en çok Osmanlı idaresinin bozukluğu ve yolsuzluğundan çekmiştir.

Ruslar 1877-78 savaşında Kars ve yöresini işgal ettiler, ardından Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarını imzaladılar. Berlin'deki görüşmeler öncesinde Rus tarafı, işgal ettiği toprakların ne kadarını elinde tutacağını kendi içinde tartıştı. O dönemin savaş bakanı olan Dmitri Milyutin ve İstanbul'daki Rus elçisi Nikolay İgnatyev, Çar II. Aleksandr'a sundukları raporlarda bu toprakların büyük kısmının maddî anlamda yoksul ve "az kültürlü" bir halkı barındırdığı, ayrıca Avrupa'nın gözünde Rusya'nın yayılmacı emeller taşıdığı iddiasını güçlendirdiği için geri verilmesini, sadece stratejik önemi olan Batum limanının elde tutulmasını önermişlerdi. Ancak II. Aleksandr, nihai olarak askerî ve stratejik amaçları gözetip bu bölgeleri Rusya'ya katmaya karar

verdi. Bunu yaparken ileriki savaşlarda daha elverişli olmayı amaçlamıştı. Kars'ın Rusya tarafından ilhak edilmesinden sonra 1879 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması, bölge halkına üç yıllık süre içerisinde isterse malını ve mülkünü satarak Osmanlı tarafına göç etme olanağı tanıdı.

Benim arşiv tespitlerime göre bu üç yıllık süre sonunda, hatta iki yıl daha eklersek beş yıllık zaman zarfında eski Kars ve Ardahan sancaklarından 110 bin kadar Müslüman ahali "bilet" denilen bir yol tezkeresi veya belgesi olarak göç etti. Yalnız bu göç edenler, Anadolu'da umduklarını bulamadılar ve tahminen yarısı geri döndü.

Kars'ta bulunan Rus idaresi resmî olarak *voenno-narodnoe upravlenie* olarak adlandırılıyordu. Bunu askerî-millî veya askerî-örfî idare olarak Türkçeye çevirebiliriz. Bu askerî ve örfî hukuku birleştiren bir özel idare biçimiydi. Kars'ta kurulan askeri vilayete de oblast deniliyordu. Kars oblastı, Kafkasya genel valiliğine bağlıydı.

Türkiye'de özellikle Soğuk Savaş döneminde Rus düşmanlığı ile antikomünizmin birleşmesinden dolayı esen güçlü rüzgârlarda Rus idaresinin yaptığı her şey negatif veya olumsuz bir renkle gösterilmiştir. Ancak aradan yüzyıl geçtikten sonra biraz daha nesnel bakmanın koşulları oluşmuştur. Rus idaresinin bu dönemde Kars'ta yapmaya çalıştıklarına baktığımızda kırk yılın dört yılı I. Dünya Savaşı'yla geçiyor, kalan 36 yılda birçok sorunu çözemediğini örneğin toprak rejimini, Osmanlı'dan miras alınan milli arazileri ne yapacağını bir türlü kararlaştıramadığını görüyoruz. Bununla birlikte Ruslar, 1888 yılında hayata geçen bir toprak reformu ile mevcut toprakları nüfusa göre eşit diyebileceğimiz bir şekilde dağıtmış ve ayrıca öşür vergisini kaldırarak yerine daha modern bir arazi vergisi getirmişlerdir. Genel olarak Osmanlı dönemine göre halktan daha az ve daha hafif vergiler alınmıştır. Rusya'nın kolonizasyon hedefleri açısından bakarsak bu 40 yıllık dönemde Kars oblastındaki Rus nüfusunun oranı yüzde 5'i geçmemiştir. Dolayısıyla ciddi bir kolonizasyon olduğunu söyleyemeyiz. Rus nüfusunun Gümrü-Kars stratejik yolu çevresindeki köylerde toplanmış Malakan ve Duhoborlardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Başka bir açıdan bakarsak 1897 yılında yapılmış olan genel Rusya nüfus sayımı Kars'ta da yapıldı ve bu sayımın ayrıntılı sonuçları bize Kars hakkında önemli bilgiler veriyor. Örneğin okuryazarlık oranını köy bazında dahi görebiliyoruz. Okuryazarlığın Osmanlı döneminde düşük olduğunu biliyoruz ve Kars'tan göç edenlerin başında o dönemde Osmanlı okuryazarları yani din adamları sınıfı gelmekteydi. Bunlar Kars'tan göç etmişler ve

yanlarında da götürebildikleri kadar insanı götürmeye çalışmışlardı. Dolayısıyla Kars'ın Müslüman nüfusu içindeki okuryazarlık oranı daha da düşmüştü. Kars'taki bir adet rüştiye mektebinin öğretmenleri de gitmiş olduğu için okul kendiliğinden kapanmıştı. Ancak bazı milliyetçi yazarlara bakarsak bu okulu Rusların kapattığını söylüyorlar. Bu doğru değil çünkü okulun öğretmenleri Türkiye tarafına kaçınca okul kendiliğinden kapanmıştı.

Rus idaresi bazı okullar açarak en azından şehir merkezinde okuryazarlığı arttırmaya çalıştı. Ancak Müslüman nüfus, çocuklarını Rus okullarına vermekte gönülsüzdü. Kars'ın şehir merkezini dikkate alırsak bu dönemde Ermeni nüfusun payının yüzde otuza kadar yükselmiş olduğunu görüyoruz. Bunun sebebi Rusların Ermenileri Kars'ta toplama politikası değildi. Asıl sebep 1890'larda Osmanlı'da Ermenilerin maruz kaldığı katliamlardan kaçarak illegal biçimde Rusya sınırını geçip Kars ve Kafkasya'nın başka bölgelerine sığınmış olmalarıydı. Otuz bin kadar Ermeni mültecinin 15 bin kadarı Kars'taydı ve bunlar uzun süre Rusya ile Osmanlı arasında pazarlık konusu oldular. Ancak Sultan II. Abdülhamid Ermenileri geri almadı ve Rusya sonunda bunların çoğunu kendi tabiiyetine geçirmek zorunda kaldı. Çarlık hükümeti bölgedeki Ermenileri kayırmadığı gibi aksine Ermeni milliyetçiliğine şüpheyle bakmış ve daha ziyade Rumları tercih etmişti. Bu suretle Anadolu'dan gelen Rumlar Kars ve Ardahan çevresindeki köylere yerleştirildiler. Ancak Rumların bütün Kars oblastı içindeki oranı yüzde on beşi geçmedi. Kars oblastının Müslüman nüfusu, esas olarak Türkler yani yerli Türkler, Türkmenler ve Karapapaklar gibi Türkî halklardan ve Kürtlerden oluşuyordu. Gayrimüslim ve gayrihristiyan halklardan az sayıda Asurî ve Êzidî de vardı. Genel anlamda Müslüman nüfusun oranının en az yüzde 50 olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla Rusya bu yöredeki kolonizasyon politikasında çok başarılı sayılamaz. Yine milliyetçi tarihçilerin Rusların Türklerle alay etmek için Türklerle “truç” adını verdiği iddialarını kanıtlayacak hiçbir belge, kayıt veya bir sözlü tarih tanığı yoktur. Dolayısıyla Soğuk Savaş döneminin Türk milliyetçi söylemi baştan sona gerçek dışı iddialara dayanmaktadır.

Rusya 1899 yılında Tiflis ve Gümrü'yü Kars ile birleştiren demiryolunu ulaşıma açmıştır. Bu demiryolu 1912 yılında Sarıkamış'a kadar gelmişti. Nitekim Aralık 1914'te I. Dünya Savaşı bölgede sürerken Rus çarı demiryolu ile Sarıkamış'a kadar gelmiş ve Rus askerlerini ziyaret etmiştir. I. Dünya Savaşı'nın yöredeki etkileri aslında çok geniş bir konu. Kısaca değinirsek Osmanlı Teşkilât-ı Mahsusa mensupları savaş öncesinde yöre halkının içinde örgütlenme yapmış ve savaş başladığında Artvin üzerinden Ardahan'a gelerek burayı kısa bir süre ellerinde

tutmuşlardı. Meşhur Sarıkamış harekâtı sırasında Oltu'yu da bir süre ele geçirmişlerdi. Fakat dediğim gibi bu kısa sunumda bunları anlatmaya vakit yok. Rus idaresine yeniden yoğunlaşırsak savaş öncesinde yörede zemstvo (yani bir çeşit belediyeye benziyor) örgütünü kurmak için çalışmalar yapılmıştı. Fakat sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi buna uygun değildi. Şehir diyebileceğimiz tek yerleşim birimi Kars'tı ve burada Rusların yaptığı plânlama çalışmaları hepimizin malûmudur. Kars'ta Rusların bıraktığı mimarî anıtlar ve açtıkları geniş caddeler de yine hepimizce bilinmektedir. Rus idaresinde Müslümanların askerlik yapmadığını da eklememiz gerekmektedir. Bu 40 yıllık Rus idaresinin çeşitli yönleri var: ekonomik, kültürel, eğitimsel, askeri, stratejik özellikler, kolonizasyon, göç politikaları vb. Bunların herbiri ayrı başlıklar ama kısaca özetlersek veya 40 yılın bilançosunu çıkarırsak çarlık idaresinin Kars'ta genel anlamda olumlu bir miras bıraktığını söyleyebiliriz. Ancak I. Dünya Savaşı ardında ulus-devletlerin ortaya çıkışı ve sonrasında gelen Soğuk Savaş ortamı bu kalan mirası gölgede bırakmıştır. Son olarak Ruslardan kalan bir diğer miras olan Malakanların maalesef Kars'ı 1960'lı yıllarda tamamıyla terketmiş olduklarını üzümlere ifade etmek isterim.

İsmet Konak:

Dostlar! Kars tarihi denilince saygıdeğer araştırmacı ve tarihçi Sezai Yazıcı hiç şüphesiz başı çekmektedir. Özellikle Ani ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti veya diğer adıyla Kars Cumhuriyeti üzerine takdire şayan çalışmalar yapan Sezai hocamız, bugün Ani kenti üzerine konuşacak.

Sezai Yazıcı:

Merhabalar, davetiniz ve güzel sözleriniz için çok teşekkür ediyorum. Hepinizi selamlıyorum. 2017 yılında yayımladığım *Ani Kaynakça*, *Ani Sırları*, *Seyyahların Gözünden Ani* ve bunun İngilizcesi olan *Through the Eyes of Travelers Ani* adlı dört kitapta ulaştığım sonuçların bir bölümünü satır başlarıyla sizlere aktarmak istiyorum.

Ben, Ani'yi “eşsiz dünya mirası” olarak tanımlıyorum. Ani benzersiz özelliklerini önemli ölçüde jeolojik yapısına ve coğrafik konumuna borçludur. Bu sunumda kentin jeolojik ve

coğrafik yapısına, Ani adının kaynağına ve tarihsel süreç içerisindeki değişen mimarî üslubuna kısaca değineceğim. Ortaçağ'da kentlerde sık rastlamadığımız çok kültürlülük ve toleransın Ani'de önemli bir zenginliğe dönüştüğünü görüyoruz. Ani'nin "çöküşünden" yüzyıllar sonra Avrupalı seyyahlar tarafından "keşfi", dünyanın yeniden dikkatini çekmiştir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren sürekli gündemde olan kent, ayrıntılarını *Ani Kaynakça* adlı kitabımın "zamandizin"inde anlattığım Dünya Anıtlar Vakfı Başkanlığı'nın 1996 yılında belirlediği "Dünyada Tehlike Altında Olan 100 Site" içerisine alınarak adını yeniden duyurmuştur. Ani bu özel durumuyla dünya ölçeğinde bir başka "Site"nin elde edemediği söz konusu olanağı benim de içinde olmaktan onur duyduğum organizasyonların girişimleriyle 1998, 2000 ve 2002 yıllarında üç kez üst üste yinelenerek dünya kültür mirası çevrelerinde bir "müktesebat" kazanmış ve yerine getirdiği gerekliliklerin ardından 2016 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi'ne eklenmeyi başarmıştır.

Coğrafik Konumu

Ani, Kars'a 42 km uzaklıktadır. Kars'ın tam doğusunda, Türkiye ile Ermenistan sınırını oluşturan Arpaçay nehrinin hemen yanındadır. Ani, üçgen formunda olup üç yanı derin vadilerle kuşatılmıştır. Doğusunda, bugün artık kurumuş olan Tatarcık deresi, batısında günümüzde bile organik tarım yapılan Bostanlar deresi ve tam güneyinde kente bitişik Arpaçay nehri yer alır.

Ortaçağ'da, Ani'nin en parlak dönemlerinde, kentin ana giriş kapısının hemen önünde doğu-batı ekseninde 5 metre genişliğinde, 12 metre derinliğinde ve 500 metre uzunluğunda bir hendek kazılmış ve hendeğin içerisi su ile doldurulmuştu. Ani'nin Selçuklular tarafından fethi sırasında Alparslan'la birlikte gelen Arap tarihçiler, hendekteki suyun taşı bile parçalayabilecek coşkunlukta aktığını ifade ederler. Ani bu özellikleri nedeniyle yüzyıllar boyunca ulaşılamaz, ele geçirilemez muhkem bir kale olarak nitelendirilmiştir.

Ani'de günümüze kadar ulaşan kiliseler, manastırlar, camiler, kervansaraylar, hamamlar, çarşı ve diğer sivil mimari örneklerinden oluşan anıtsal yapıların bulunduğu 85 hektarlık alanın yanı sıra çevresinde 5 ayrı vadi ve 32 noktada üretici kesimin, yani halkın yaşadığı 400'ü aşkın mağara konut vardı. Bu mağaraların içinde ya da eklentilerinde yaklaşık 30 kilise, 15 türbe, 2 manastır, 16 güvercinlik bulunuyordu. Ani çevresindeki söz konusu bu meskûn yerlere gizli/açık 11 yeraltı geçidi ya da cadde üzerinden ulaşıyordu.

Ani Jeolojisi

Ani mağaralarının bölündüğü platonun jeolojik yapısı bazalt ve volkanik tüften oluşmuştur. Arpaçay ve Bostanlar deresini sulayan Ani çayındaki bazaltın alt kısımları sert katmanlarla kaplıdır. Üzerinde ise kalın, sarı ve yumuşak volkanik tuf tabakası bulunmaktadır. Tüfler renklerine göre parlak kırmızı, açık sarı, siyah ve kahverenginin tonlarından oluşmaktadır. Bunların içerisindeki parlak kırmızı ve açık sarı taşlar oldukça sert ve sağlam bir yapıya sahiptir. Koyu renkli taşlar ise elle kolayca koparılabilecek niteliktedir.

Kırmızı tuf tabakası Koşavank'tan başlayarak Ani çayının Arpaçayı kestiği noktaya kadar bir bant şeklinde iner. Sonra kuzeye dönerek Alaca çayın sağındaki mağaraların böğrüne girer. Ani'nin çevresiyle sınırlı bu jeolojik yapı, harita üzerinde bakıldığında elle renklendirilmiş hissi verecek kadar şaşırtıcı bir görünüme sahiptir.

Yörede ahşap yok denecek kadar azdır. Bu nedenle yapılarda ahşap hiç kullanılmamıştır. Ermeni mimarlığının en dikkate değer özelliklerinden biri yapıların kolay elde edilen el altındaki malzemelerle tasarlanmış olmasıdır. Kireç, volkanik topraklarda az rastlanan bir madde olduğu için o da yeterince kullanılmamıştır. Buna karşılık Ani'de değişik sertlikte ve renkteki tuf taşları sonsuz bir çeşitlilikle kesilip biçimlendirilmiştir.

Ulaşım

Ani, dünyaya adını duyurduğu "altın yıllarında" İstanbul'dan sonra Anadolu'nun en hareketli kentiydi. Üç ayrı güzergâhtan devletlerarası yollara bağlanarak dünyaya açılıyordu. Bunların en etkileyici olanı, Arpaçay'ın (Ahuryan) sol kıyısından ulaşımı sağlayan ve Divin, Nahçıvan, İran ve Uzak Doğu'ya uzanan rotanın başlangıç noktasını oluşturan ana köprüydü. 1807'de yıkıldığını saptadığım parça taş kaplı betonla inşa edilen bu köprünün iki katlı olduğuna ilişkin görüşler var.

Günümüzde payandaları ayakta kalan köprüden geçerek kente giriş yapan kervanlar, Bakireler Manastırı yanındaki kapalı bir geçitten ilerleyerek Manuçehr Camii çevresi ve Ani Katedral Meydanı'ndaki ticaret merkezlerine yönlendiriliyordu.

XI. yüzyılda yapılan Ani köprüsünden geçenlerin birçoğu ticaret erbabıydı. Hindistan'dan Mısır'a, Girit'ten Rusya'ya kadar pek çok tüccarın Ani'de alışveriş yaptığı biliniyor. Bu kabileler Divin güzergâhının dışında Ortaçağ'ın çevredeki Mren, Mağazbert, Tignis ve Koşovank

(Horomos) gibi diğer önemli merkezleri üzerinden geliyorlardı.

Ani Adının Kaynağı

Amerikalı Garbis Armen'in ileri sürdüğü görüşler ve diğer kaynaklardan ulaştığım bilgiler bana Ani adının, Urartuların Ahuryan olarak adlandırdığı Arpaçay'dan geldiğini düşündürüyor. Urartular, M.Ö. VIII. yüzyılda Ani kalesindeydiler. Bunu kaledeki kiklopik yapılardan da anlıyoruz. Ayrıca Nikolay Marr'ın Başşöregel çevresinde yaptığı kazılarda ortaya çıkan bulgulardan da bölgede yoğun bir Urartu yerleşiminin olduğunu görüyoruz. Urartuların Ahuryan olarak adlandırdığı günümüz Arpaçay ırmağı ve çevresinin adının süreç içerisinde söylene söylene Ahuryani'den Huryani'ye oradan da Ani'ye dönüştüğünü en güçlü olasılık olarak görüyorum.

Ani kalesindeki ilk yerleşimin Urartulara ait olduğu bilinmekle birlikte az önce değindiğim Ani çevresindeki mağaraların birinde bulunan bir gümüş takının M.Ö. 2000'li yıllara tarihlendirildiğini belirtmek isterim. Bu bulguya dayanarak Ani'nin dört bin yıllık bir yerleşim yeri olduğunu söyleyebiliriz.

Tarihsel Arka Plan

Ani'de Urartu, İskit, Pers, Makedon, Seleukos, Artaksias, Arşaguni ve Sasani egemenliğinden sonra IV. yüzyılın ilk yıllarında Ermenistan Kralı III. Tridat'ın (287-323) Zerdüştlükten Hıristiyanlığa geçişiyle bölgede yeni bir dönem başladı. M.S. III. yüzyılda İran'daki Sasani egemenliğinden kaçan Kamsar, Ermeni kralına sığınmış ve kendisine günümüz Halıkışlak çevresindeki Pakran/Bagaran bölgesi verilmişti. Prens Kamsar, Tridat'tan etkilenerek din değiştirip Hıristiyanlığa geçti. Kamsar'ın bu geçişi Tridat tarafından ödüllendirildi. Başında bulunduğu Kamsaragan Hanedanlığına, M.S. 321'de Ani ve çevresi ikta olarak verildi. Kamsaraganlar Ani Kızkalesi'nde, kiliseyi hisara bağlayan basamaklı bir yol inşa ettiler.

IV. yüzyılın sonunda Ermenistan, Bizans İmparatorluğu ve Sasaniler arasında paylaşıldı. Ani ve çevresi Sasanilerin eline geçti. Kent 643 yılında Hazreti Ömer döneminde Araplar tarafından fethedildi. Dvin'e atanan Müslüman vali, hilafet egemenliğini temsilen Sacoğlu Yusuf'un 914 yılındaki yenilgisine kadar bölgede kaldı.

Ani en büyük gelişmeyi IX-XI. yüzyıllar arasında gerçekleştirdi. Bagrathlılar, 961 yılında

yönetim merkezini Kars'tan Ani'ye taşıdı. 1045 yılında kenti Bizanslılar ilhak etti. Sultan Alparslan'ın 1064'te Ani'yi fethinin ardından Türklerin Anadolu'ya kitlesel ilk girişi başladı. Selçukluların atadığı emir 1072'ye kadar kenti yönettikten sonra Şeddadilere verilen Ani 1124, 1155 ve 1176 yıllarında üç kez Gürcü saldırı ve işgallerine maruz kaldı. Gürcüler, 1199 yılında dördüncü akında ele geçirdikleri Ani'yi 1239 yılındaki Moğol işgaline kadar hakimiyetleri altında tuttu. Moğolların ardından Cengizliler, İlhanlılar ve Çobanlılar Ani'de söz sahibi oldu. Ani, daha sonra Altınordulular, Celayirliler, Karakoyunlular, Timurlular, yeniden Karakoyunlular, Akkoyunlular, Avşarlı Sevindik Han Korçubaşı ve Osmanlıların eline geçti. 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Ani, Çarlık Rusya'sının egemenliğine girdi. 1917 Ekim Devrimi'nin ardından Ruslar bölgeden çekilince Marr'ın yaptığı arkeolojik kazılarda ortaya çıkardığı eserlerin büyük bir bölümü talan edildi. Kent, Kars Antlaşması'yla yeniden Türkiye topraklarına katıldı.

Ani Mimarisinde “Yeni Üslûp”

Birkaç eserin dışında XI. yüzyılın ortalarına kadar Ani'de inşa edilen anıtsal yapıların önemli bir bölümü Ermenistan'ın en seçkin mimarî örneklerinin birer kopyasıydı. Nikolay Marr'ın yaptığı tanımlamaya göre XI. yüzyılın ortalarından sonra Ani'de kentsel yaşamın gelişimine paralel olarak sanatta da bir takım yeni akımlar ortaya çıktı. Ani zamanla ruhban sınıfının taassubundan uzaklaştı. Zayıflamış olan feodal kilise kurumu diğer dinlere özellikle de İslam sanatına karşı daha toleranslı bakmaya başladı. Dolayısıyla bu bölgedeki Gürcü, İslam ve Pers mimarisi XI. yüzyıldan sonra Ani'nin pek çok yerinde egemen oldu. Kurumsal olarak Ermeni kilisesi, Ani'deki yapıların inşa usullerini artık eskisi gibi savunamadı. Yeni bir zevk veya yeni bir anlayış belirleyici olmaya başladı. Ani'yi gün yüzüne çıkaran Marr, buna “yeni özgün mimarî üslup” diyor. Bu üslup daha sonra Ermeni, Bizans ve İslam sanatının iç içe geçmesini sağladı. Nitekim XI. yüzyıldan sonra inşa edilmiş pek çok yapıda İslam ve Ermeni mimarisini birlikte görmek mümkündür.

Çok kültürlülük

Şeddadiler döneminde katolikosluk yeniden kuruldu. Ermeni tarihçi Vardan, Şeddadî Beyi Manuçehr'i Tanrı'nın bir "lütfu" olarak nitelendiriyor, Melikşah'ı merhametli, iyi niyetli ve özellikle halkına karşı şefkatli bir kral olarak gösteriyordu. Kuşkusuz başka bir dizi gelişme de bu

hoşgörü ortamına ve çok kültürlülüğün derinleşmesine katkılar yaptı. 1892-93 ve 1904-1917 yılları arasında gerçekleştirdiği 16 kazıyla kenti ortaya çıkararak Nikolay Marr, Kral Gagik'in sarıklı heykelinden çok etkilendi. Bu heykeli mimarî üsluptaki etkileşimin bir yansıması olarak gördü.

Çok kültürlülüğün bir başka boyutunu da Ani kazılarına katılan İ.A. Orbeli'nin notlarında görüyoruz. Orbeli, 1893 yılında Ani'de Manuçehr Camii duvarında gördükleri Moğol hükümdarı Abû Said Bahadır Han'ın halktan alınan yasal olmayan vergilerin sınırlandırılmasına ilişkin yarlığının Marr'ın dikkatini çektiğini belirtir. Marr, 10 satırlık kûfi yarlığın altında sol tarafta Hıristiyanların Müslüman egemenliği altındaki kentte Ermenice ve Gürcüce dillerinde Tanrı adına yapılan uyarıları onaylayan ibarelerden çok etkilenir. Marr, 11 yıl aradan sonra 1904'te Ani'ye geri döndüğünde Manuçehr Camisi duvarının yıkıldığını, kolonlar ve taşların yazıları ile birlikte yok olduğunu görür. Yeni bulguları yağma ve kötü niyetlilerden korumaya kararlı olan Marr, yıkılmış Manuçehr Camisinde müze kurmaya karar verir.

Poser'in İzlenimlerinden Ani'nin “İssızlaşma” Tasavvuru

Ulaştığım 50'ye yakın seyyahın izlenimleri içerisinde en çarpıcı bilgileri Heinrich von Poser und Gross-Naedlitz'de buldum. Bildiğim kadarıyla Poser'in gezisi üzerine Türkiye'de şimdiye kadar yapılmış bir yayın yok. Poser, bölge tarihi açısından da büyük önem taşıyan Şah Abbas'ın Kars saldırısından 17 yıl sonra Ani'de gördüklerini anlatıyor. Kuşkusuz O Şah Abbas'tan söz etmiyor. Ama biz verilen bilgilerden Şah Abbas'ı anımsıyoruz.

Alman soylusu, Çoban (Dede) köprüsünü geçerek Horasan yakınlarındaki Komator üzerinden Kağızman'a gelmiş sonra da Arpaçay'ın Aras'la birleştiği Hacı Bayramlı'dan (Halı Kışlak) yukarı çıkarak Mağazberd'i oradan da Ani'yi gezmiştir. Heinrich von Poser, Nisan 1621'de Ani'de “Savaşın gazabından yıkılmış üstelik içerisinde hiçbir şeyin gitmediği iki yüz kadar güzel kilise gördüğünü” kayıtlara geçiriyor.

Kilise eşyalarının götürülmeşi, ivedi bir kaçıışı gösteriyor. Bu kaçış Abbas'ın Ani'de yaşayanları göçe zorlamasıyla oluşmuştu. O döneme ilişkin tanıklıklar, son derece sınırlı olduğu için “terk edilmiş iki yüz kilise” bize Ani'nin “ıssızlaşma” süreciyle ilgili önemli ipuçları veriyor. Sabrınızı daha fazla zorlamamak için konuyu *Seyyahların Gözünden Ani* adlı kitabımda tartıştığımı belirtmekle yetiniyorum.

Beni dinlediğiniz için hepinize çok teşekkür ediyorum...

İKİNCİ OTURUM

Moderatör

Dr. İSMET KONAK

Konuşmacılar

Prof. Dr. VİCTORİA ARAKELOVA

ERKAN KARAGÖZ

DR. GÜRBÜZ ÇAPAN

EZİZÊ CEWO

İsmet Konak:

Erivan'da bulunan Rus-Ermeni Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde bilimsel faaliyet yürüten değerli akademisyen Prof. Dr. Victoria Arakelova özellikle İranî çalışmalar ve tarihsel coğrafya alanında adından oldukça söz ettirmektedir. Aslen Karslı olan Arakelova, Kars'ın XIX. ve XX. yüzyılda bağlantı bölgesi olarak nasıl bir önem ihtiva ettiği ve ne tür bir fenomen olduğu hakkında konuşacak.

Prof. Dr. Victoria Arakelova:

Bu toplantıyı organize edenlere ve paylaştıkları ilginç bilgiler için tüm konuşmacılara çok teşekkür ediyorum. Belki bazı kısımlar önceki konuşmalarla tekrar olacak ama mümkün olduğu kadar tekrara düşmemeye çalışacağım.

Benim aslında büyük büyük dedelerim Karslıydı. Ben size özellikle XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki Kars'tan bahsedeceğim ki bu dönem Rus egemenliğinin olduğu bir dönem.

Batı Ermenistan'a bağlı olmasına rağmen aslında tam olarak orayla bütünleşen bir yer olmadı Kars. Daha ziyade Doğu Ermenistan kültürünü taşıyan bir yer. Muş, Van ve Bitlis gibi diğer Ermeni yerleşimlerinden önemli bir fark teşkil ediyordu. Çünkü büyük ölçüde bir kent yerleşimiydi ve bu da onun kültürel dokusunu etkiledi. Özellikle bir bağlantı noktası olarak bahsetmek istiyorum Kars'tan. Mevcut bölgeyi şekillendiren kentlerden biri olarak karşımıza çıkıyor Kars. Aynı zamanda sınır hatlarının kendi ilk görevinin yanı sıra kültürel olarak nasıl bir etki yarattığından bahsetmek istiyorum. Meşhur Rus filozof Mihail Bahtin'in bu konuda önemli bir sözü var. Diyor ki "Kültürel sahada iç bölgeler diye bir şey olmaz. Her şey sınırlardan ibarettir, her anından sınırlar geçer. Kültürün sistematik bütünlüğü, kültür hayatının atomlarına ayrılır. Tıpkı güneşin her köşede kendi yansımalarını göstermesi gibi. Her kültürel eylem özünde sınırlarda yaşar. Önemi tam da bu noktada ortaya çıkar. Eğer sınırlardan kopacak olursa içi boşalır, anlamsızlaşır ve ölüme gider." Kars bu noktada önemli. Her şeyden önce bir temas noktası olarak şekillenmiş bir bölgeden bahsediyoruz. Ama bu niteliğini edindiği dönem görece kısa bir dönemdir. Yani Rus yönetimindeki 40 yıllık dönemden bahsediyorum. Daha sonra yine kısa bir süre içerisinde bu özelliğini kaybetti.

Pek çok etnik ve dinsel grup burada bulunmasına rağmen Kars, bir tür kültürlerin potası olma özelliğini pek göstermemiştir. Her grubun kendi kültürel faaliyetleri yaşamaya devam etti. Bu dönem, bazen Türk metinlerinde 40 kara yıl olarak da geçmektedir. Aslında bu dönem, kente çok sayıda özgünlük kattı. Kars'a benzer birçok temas noktasından bahsedebilirim. Mesela Kafkaslar ve İran arasındaki Hazar bölgesi. Yine bir geçiş noktası olarak Batı ve Doğu İran arasındaki Horasan örneği verilebilir. Lakin Kars, bu tür temas noktalarıyla kıyaslandığında kendine has bir özellik taşımaktadır.

Bu dönemin etno-dinsel özelliklerine, oblast ya da Kars vilayetinin özelliklerine baktığımız zaman nüfus sayımlarında yeterince yer almayan ve çok önemli etkilerde bulunan bazı küçük gruplarla karşılaşırız. XIX. yüzyılın sonunda gerçekleşen bir nüfus sayımında Kars'ta yaşayan 21 gruptan bahsediliyor. Konuşmacılardan bir tanesi zaten bu konuda bahsettiği için ayrıntılarına girmeyeceğim ama yine de bazı grupların ismine değinmek istiyorum. Ermeniler, Kürtler, Türkmenler, Yahudiler, Karapapaklar, Süryanîler, Asurîler, Estonlar, Almanlar, Rumlar, Ukraynalılar vb. çeşitli gruplar vardı Kars'ta. Zikrettiğimiz nüfus sayımı, sadece dil ve din gibi kısıtlı parametreye dayanıyordu. Bazı özgün etno-dinsel grupları yeterince yansıtmıyordu. Mesela Kürtçe konuşan Êzidîler, farklı bir dinsel kimliğe sahip olmalarına rağmen ayrı bir grup olarak lanse edilmiyordu. Yine Malakanlar nüfus sayımında Rusların içinde sayılıyor ve ayrı grup olarak kabul edilmiyordu. Hâlbuki bu bahsettiğimiz dönemden çok daha önce Êzidîler buranın önemli bir bileşeni idi. Mesela Puşkin, 1830'lu yıllarda yazdığı "Erzurum Yolculuğu" adlı eserinin sonuna Êzidîlere ilişkin özel bir not eklemiştir. Êzidîlerin "şeytana tapanlar" şeklindeki bazı etno-dinsel özelliğinden bahsetmiştir. Bu noktada Kars ve çevresinde o dönemde öne çıkan kimi Êzidî figürlerden söz etmek istiyorum. Êzidî ulusal kahramanı Cihangir (Cangir) Ağa'dan başlayayım öncelikle. Kendisi Zukrî konfederasyonu içindeki Mandekî aşiretinin lideriydi. Van gölünün doğusundaki Karasu havzasında yaşıyordu. Yani Cihangir Ağa, Van vilayetinden geliyordu, Karanlı değildi. Ama biyografisi Kars'la fazla iç içe geçmiş durumdaydı. Nacit Bey, Osman Bey, Serdar Ağa gibi Êzidî figürlerle ve Ermeni kahraman Andranik Ozanyan ile yakından bir yaşam öyküsü vardı. 1915 yılında Cihangir Ağa, 4 Êzidî alayıyla birlikte Rus ordusuna katıldı. Daha sonra 1918 yılında Kafkasya Cephesi'nin çökmesiyle birlikte gelişen Ermeni direnişini destekledi. Baş Aparan Muharebesi'nde (Mayıs 1918) çatışan Ermeni gruplarına iştirak etti.

Dr. Anjelika Pobedonostseva, Sovyetler Birliği'ndeki Kürdoloji çalışmalarına destek veren

bazı Êzidî isimlerden bahsetti aslında. Heciyê Cindî ve Amînê Avdal'ın isimlerini de onun saydığı şahıslara eklemek istiyorum. Bu Êzidî yazarların, etnologların, halkbilimcilerin yaptığı incelemeler Ermenistan ve genel olarak Sovyetler Birliği'ndeki Êzidî çalışmalarına temel oluşturmuştu. Yine Arab Şamilov'un (Erebê Şemo) SSCB'de Kurmancca konuşanlar için Latin grafiğinde bir alfabenin hazırlanışındaki katkılarını da dinledik bugün. Erebê Şemo, alfabe çalışmasını İshak Maragulov'la birlikte yürüttü. Yine Heciyê Cindî ve Amînê Avdal, Kurmancca konuşan Vanlı Ermeni Sarkis Lazo (Akop Kazaryan) ile birlikte Kiril alfabesini temel alan bir başka Kurmancca alfabe geliştirmişti. Bu önemli figürler, Êzidî kimliğine sahip olmalarına rağmen 1914'ten önceki herhangi bir nüfus sayımında kendilerinden pek bahsedilmiyor. Erivan guberniyasında 1914 yılında gerçekleşen bir Rus nüfus sayımında ilk kez Êzidîler diğerlerinden farklı bir grup olarak adlandırıldılar.

Yine Kars denilince bahsetmem gereken şahsiyetlerden biri 1897 yılında Kars'ta doğan Yegişe Çarents'dir. Klasik Ermeni edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan Çarents'in şiirlerinde Kars'ın büyük etkisi vardı. Kars ile ilgili bir şiirinde şu mısralar geçiyor:

Kars'ımı terk ettim ben,

Nehir kenarındaki köhne evimi.

Kars'ımı terk ettim ben hazin bir şekilde,

Onun bahçelerini, masmavi gökyüzünü.

O sevdiğime son sözlerimi söyleyemeden ayrıldım.

Şimdi dolaşip duruyorum hiç tanımadığım kentlerin tuhaf caddelerinde.

Affedildi günahlarım,

Terk ettim sonsuza dek onu,

Kars'ta bir yerlerde karşılaşırsanız aşkımla,

Çarents'in ona son vedasını iletin,

Ve onu unutmasını söyleyin."

Aynı şekilde bu dönemin çok önemli figürlerinden biri olan Georgi Gürciyev'in biyografisi de Kars'la yakından bağlantılıydı. Rum ve Ermeni kökenli felsefeci ve müzisyen, mistik bir düşünür ve aynı zamanda da bestecidir. Çarlık Rusya'nın Aleksandropol (Şimdi Gümrü olarak biliniyor) kentinde doğdu. Aslında Aleksandropol de önemli temas noktalarından biriydi. Ailesi daha sonra Kars'a taşındı. Gürciyev, burada önce bir Rum okulunda okudu ve sonrasında Rus okuluna geçiş yaptı. Rus ruhban okulunu bitirdikten sonra ise Kars katedralinde görev yaptı. 1912 yılında Moskova'ya gitti. Bütün dünyada çok farklı seyahatler gerçekleştirdi. Bölgenin tipik bir sakini olarak çok sayıda dil biliyordu. Gürciyev'in metafizik sisteme dayalı bazı uygulamaları kendisini dünya çapında ünlü biri hâline getirmişti. Biyografisi veya çocukluğu Gümrü ve Kars gibi iki önemli temas noktasıyla ilintiliydi. Bu durum, onu çok özel bir şahsiyet hâline getirmişti. Gürciyev, bu sayede etrafındaki bütün özel ve farklı kültürlerin etkisinde kalmıştı. Bana göre kendisi, bu temas noktalarının yarattığı en gözde kişiliklerden biriydi. Gürciyev, etrafındaki kültürlerin tüm sınırlarını adeta absorbe etmişti. Bu alışım, ona bir benlik kazandırmıştı.

Sizlere ayrıca Kars'ta doğmuş iki önemli Sovyet askerî liderinden de bahsetmek istiyorum. Bunlardan bir tanesi Ermeni komutan Hmayak Babayan'dır. Kendisi, Büyük Anavatan Savaşı'nda Sovyetler Birliği kahramanı olarak tanımlanan bir general. Ailesi 1915 soykırımında katledildi ve küçük erkek kardeşiyle birlikte soykırımdan kaçmayı başardı. Faşist Almanya saldırıları karşısında Sovyetler Birliği'nin sembol kahramanlarından biri hâline gelmişti. Diğeri ise Karslı Rus bir aileye mensup Nikolay Kliç'ti. Kliç, topçu birliğine komuta eden bir generaldi. Bu şekilde Kars kökenli çok sayıda kişiden bahsedebiliriz. Mesela Ripsime Simonyan, Hovannes Mazmanyanyan vb.

Aslında kökenleri Kars'a dayanan bir aileden gelen biri olarak Kars şehri ile ilgili çok sayıda anı duydum büyüklerimden. Tabii etrafımda 1915 veya 1918'den önce orada yaşayanların hayat hikâyelerini bilenler de vardı. Kars'ta Ermenilerce muhafaza edilen ortak hafıza aktif kültürel, seküler, dinsel bir yaşam modelini ve ortaöğretimle yoğrulmuş bir hayat biçimini temsil etmekteydi.

Kars'ta 1900'lü yılların başında çok sayıda önemli eğitim kurumu mevcuttu. Bunların birkaçından bahsetmek mümkün. Mesela Kars merkezdeki 3 erkek okulu, Mariinskiy Kız Okulu, Ardahan, Digor ve Kağızman'daki ortaöğretim kurumları ve ilkokul düzeyindeki papaz okulunu sayabiliriz. Toplamda 364 eğitim kurumu ve bu kurumlarda eğitim gören 8 bine yakın da öğrenci

olduğu biliniyor.

Ben bu temas noktalarında yaşanan ekonomik gelişmelere pek değinmeyeceğim. Yine de kısaca bahsedecek olursam Tiflis, Aleksandropol ve Kars arasındaki demiryolu ulaşımının inşası, Kars, Ardahan, Sarıkamış ve Kağızman arasındaki yolların yapılması gibi gelişmeler yaşanmıştı. Bu yollar sayesinde ticari ilişkiler ilerlemiş ve bölgeler arası bağlantı kurulmuştu. Dediğim gibi bu konu benim odaklandığım alan değil.

Üzerinde durduğum asıl konu bu bölgenin sahip olduğu kültürel zenginlik, manevi yapı ve seküler kent yaşamıdır. Çeşitli eğitim kurumları, sosyal gruplar ve farklı etnisiteler açısından değer taşıyan bir kent kültürü çıkmıştı ortaya. Bunların hepsi aslında Kars'ın aktif bir temas noktası olmasından kaynaklanmaktaydı. Kentte hakim olan harikulade ve özel ortam, bazı fenomenlerin ortaya çıkmasına da uygundu. Yukarıda bahsettiğim kişilerin ortaya çıkışı yine bu temas noktasının varlığı ile alakalıydı. Onlar da bu olgunun bir parçası olarak gün yüzüne çıkmış veya kimliği biçimlenmiş kişilerdi. Zikredilen bu kişilerin birçoğu 1920'li yıllarda Kars'ı terk etmişti. Sınırların değişimi bunda etkili olmuştu. Kars'taki her şey, kentin atmosferinden beslenen ve bunu çevreye yayan tüm kişilikler artık yoktu. Kars, yeniden inşa sürecinde özünü kaybetti, spesifik özelliklerini yitirdi ve artık bir temas noktası olmaktan uzaklaştı. Bu bağlamda bir kez daha Mihail Bahtin'in alıntısına dönmek gerek: "Her kültürel eylem aslında sınırlarda yaşar. Eğer sınırlardan kopacak olursa içi boşalır, anlamsızlaşır ve ölüme gider."

Kars aslında üretken bir temas noktası anlamında rol model olma şansını yitirmişti. İnanıyorum ki diğer konuşmacılar da aynı kanıdadır. Birkaç yıl önce Kars'ı ziyaret ettiğimde bu konu hakkında konuşmaktan biraz imtina ettiğimi söylemeliyim. Ermeni kökenli biri olarak bu tür hassas konuda yeterince nesnel davranmamış olabilirim. Bu bağlamda Orhan Pamuk'un Kars'ı tasvir ettiği *Kar* adlı romanına bir atıfta bulunmak istiyorum. Ben Kars'ı Orhan Pamuk'un baktığı pencereden görmek istiyorum. Kent, onun romanında bir nostalji nesnesi olarak değil de bir kara yas ve kayıp umut şeklinde tanımlanmaktadır. Romanı tartıştığım diğer kişilerle de bu duyguyu paylaştığımızı gördüm.

Şehrin tarihsel dokusunda hâlâ birçok şey yansımaktadır. Örneğin camiye çevrilmiş veya yıkılmış kiliselerde, eski sivil mimaride veya soykırımdan arda kalan tanıklıklarda farklı bir varoluş yansımaktadır. Bu kötümser ruh hâlinin üzerinde çok fazla durmak istemiyorum. Temas

noktaları üzerine yapılan her analiz veya teşebbüs sadece bir hatırlatmadır. Sınır hattında yer alan bir muhit, ya temas noktası olur ya da uzak bir periferi olmaya yüz tutar. Bu muhit, ya aktif bir temas noktası olacak ya da boş bir yer olmaya mahkum olacaktır.

Dinlediğiniz için teşekkürler.

İsmet Konak:

Şimdiki konuşmacımız Kars doğumlu tarihçi ve edebiyatçı sayın Erkan Karagöz'dür. Özellikle Malakanlar ve Kars Cumhuriyeti hakkında kaleme aldığı çalışmalarla adından söz ettiren değerli araştırmacı Karagöz, Kars'ta yaşam sürdürmüş etnik kimlikler üzerine konuşma yapacak. Buyurun sayın hocam.

Erkan Karagöz:

Benden önceki sayın konuşmacının belirttiği gibi Kars gerçekten çok kültürlü bir kent. Oradaki insanlar çarlık sultanı altında yaşamalarına rağmen kendilerini korumayı başarmış ve bunu siyasal anlamda bir varlığa dönüştürmüştür.

Kars, 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması üzerinde tadiller yapan Berlin Antlaşması'yla Ruslara bırakılmıştı. Bu antlaşmanın ilgili hükümleri gereğince 1880 ve 1881'li yıllarda isteyen halkın dilediği yöne göç etmesine izin verilmiştir.

Kars'ın yasal olarak bir Rus toprağı hâline dönüşmesi üzerine Rusya burada imar planlarını geliştirmeye başlamıştır. Dönemin savaş teknolojisine ve koşullarına uygun olarak imar planlarını geliştirirken buralara yerleşen halkların da barış içerisinde yaşamasına -bütün despotik tavırlarına rağmen- dikkat eden bir politika yürütmüştür.

Yeniden göç meselesine dönersek, Kars'ta yaşayan Karapapaklı ve Kürt kökenli 100 bine yakın insan Kars kentini ve kırsalını terk ederek Osmanlı topraklarına geçer. Osmanlı yönetimi bu geçişi engellemeye çalışsa da başarılı olamaz. İlginç bir geçiş trafiğı söz konusudur. Kars'taki Karapapaklılar ve Kürtler Osmanlı topraklarına göç ederken Doğu Kafkasya'daki Şirak, Ahıska

ve Ahılkelek bölgelerinden de ağırlıklı olarak Karapapaklılardan oluşan halk kitleleri Kars oblastına geçmiştir.

Öte yandan Kars topraklarında gerek kırsalda gerekse kent içerisinde yaşayan Ermeni halkı da bulunmaktadır. 1880'li yıllarda Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni halkından Kars'a çok fazla bir geçiş olmamıştır. Belirtmek gerekir ki Osmanlı egemenliğindeyken Kars bölgesinin merkezinde ve kırsalında yaşayan Ermenilerin Kars'ta önceden yaşayan ve sonradan gelen halklarla ilişkileri her zaman iyi olmuştur.

1915 tehciri sırasında üç yüz bine yakın Ermeni'nin Dersim üzerinden Kars'a geçtiği bilinmektedir. Göçen halkın büyük bir bölümü daha doğuya Erivan, Gümrü, Karabağ kırsalına yerleştirilmiştir. Osmanlı askerî güçlerinin Brest-Litovsk Antlaşmasını bahane ederek girmesi üzerine Kars bölgesinden birçok Ermeni'nin doğuya, Erivan ve Karabağ bölgesine doğru kaçtığı bilinmektedir.

Kars bölgesine gelen önemli topluluklardan biri de Malakanlar ve Duhoborlardı (Dukhoborlar). Onlar otarşik yani kapalı topluluklardı. Topluluğa mensup kadın veya erkek, başka topluluktan biriyle evlenmesi durumunda aforoz edilirdi. Yani artık o topluluğun bir bireyi değildi. Bu topluluklar kendi içinde hem otarşikti hem de katıydılar. Lakin gerek Duhoborlar ve gerekse Malakanlar, keskin, ayırıcı dinsel semboller ve ritüellere sahip olmadıkları için Müslüman halkla daha iyi anlaşıyordu. Örneğin Müslümanlar gibi onlar da domuz beslemiyor ve tüketmiyorlardı. Ermeni ve Rumların aksine kiliseleri ve ruhban sınıfı yoktu. Sabranya (Sobraniye) denilen, içerisinde oturma sıralarından başka hiçbir şeyin bulunmadığı, duvarlarında ikona ve İsa'nın çarmıha gerildiği anı sembolize eden haç ve benzeri şeylerin hiçbirine yer verilmeyen sade bir odadan ibaret toplu ibadet yerleri vardı. Orada toplanıp Eski ve Yeni Ahit'ten ilahiler okurlardı. Müzik enstrümanı ve ziynet eşyaları kullanmazlardı. Duhobor sekti ile Malakan sektinin inanç ve ritüelleri arasında birçok benzerlik bulunmasına rağmen kimi farklılıkları da bulunmaktadır. Örneğin her ikisi de vicdani retçi, savaş karşıtı olmasına karşın Duhoborlar, Malakanların aksine yeri geldiğinde kısasa kısası uygulamaktan, silaha sarılmaktan geri kalmamıştır. Yine Duhoborlar daha katı inançlı olmalarına karşın içki ve sigara tüketirken, Malakanlar'da bunların her ikisi konusunda katı bir yasak bulunmaktadır.

Son yıllarda turistik amaçla gelenlerin dışında bütün aile bireylerini toplayıp Kars'a gelen

ve aileleriyle birlikte Türk vatandaşı olmak isteyen, yeniden Arpaçay'a yerleşmek için yetkili mercilere başvuran Malakanlarla tanışmıştım. Ailenin reisi Kars'a, özellikle de Arpaçay'a yerleşmek istediklerini belirterek benden kendilerine hukuki olarak yardım etmemi istiyordu. Neden ille de Kars'ı istediklerini sorduğumda, kendi inançlarında Ağrı dağının kutsal olduğunu, Hazreti İsa'nın Ağrı dağından yürüyerek Kars'a geleceğini ve tanrısal krallığını Kars'ta kuracağına olan inancını tekrarlamıştı.

Duhoborlara gelince onlar gerek Kars coğrafyasında gerekse Kafkasya'da fazla kalmamış, önderlerinin öncülüğü ve bu arada Lev Nikolayeviç Tolstoy'un da ciddi katkılarıyla 1900 yılında Kanada'ya göçmüşlerdir.

Kars Malakanları Moskova ve Kars Antlaşmalarının genel düzenlemesine uymayan Kâzım Karabekir'in dayatmaları sonunda 1921-22 yıllarında büyük bir göçle Sovyet Rusya'ya dönmek zorunda bırakılmışlardır. Kalan sınırlı sayıda -1500 kişi civarında- Malakan topluluğunun erkekleri vicdani ret inancından vazgeçerek zorunlu askerlik yükümlülüğünü kabul etmek durumunda kalmışlardır.

Kars'a sürgün edilen Malakanlar ve Duhoborların dışında kendiliğinden gelen Ortodoks sivil Ruslar, Osetler ve Çerkesler bulunmaktaydı. Ancak 1918'deki Osmanlı saldırısı ve 1921 yılındaki Moskova Antlaşması'ndan sonra bu halkların çoğu buraları terk etmişti. Almanlar da bu halklardan biriydi. Buradaki Almanların özelliği mezhep olarak Rusya'da egemen olan kilisenin dışında bir mezhebe mensup olmalarıydı. Örneğin Kars'a gelen Estonya Almanları da Malakanlar gibi farklı dinsel ritüelleri olan kapalı bir topluluktu. Çok küçük bir topluluk hâlinde Kars'a gelmişlerdi. Kars'ın kültürüne çok fazla katkıları olduğunu söylemeyiz. Fakat İsviçre Almanlarının Kars'a büyük etkisi oldu. Ünlü peynirci David Moser çar tarafından Kars'a gönderilmişti. David Moser ailesiyle birlikte Kars'taki Zavotlar bölgesine gelmiş ve buradaki iklimin Alplerle uyduğunu görmüştü. Bu şekilde Rusya dışına satmak üzere Kars'ta peynirciliğe başlandı. Bugün Zavotlar bölgesinde üretilen Emmental peyniri Türkiye'de sadece Kars'ta üretilmektedir. Yörenin bitki yapısı, coğrafyası ve de Almanlardan kalma hayvan ırkının varlığı bu peynirin üretiminde önemli bir rol oynar. Gravyer (Gruyer) dediğimiz peynir, aslında Emmental peynirdir. Bu peynir gerçekten de kaşarın dışında Kars'ı marka hâline dönüştürecek bir niteliğe sahiptir. Almanlar, bölgeyi terk ederken geride kalan Müslüman halka bu peynir üretimini öğretmemişlerdir. Bu üretim kültürü bölge halkının Alman kızlarıyla yaptığı evlilikler

sonucunda öğrenilmiş bir şeydir.

Rumlara gelince, Kars bölgesinin Ruslara bırakılmasından sonra Osmanlı topraklarından bölgeye geçtiklerini biliyoruz. 1878'den itibaren gerçekleşen Rum göçünden önce Kars'ta yalnızca bir Rum köyü bulunmaktadır. Gürcistan Sopeli bölgesine sabun imalathanelerinde çalışmak üzere giden Gümüşhane Rumlarının bir kısmı ile Gümüşhane bölgesinden önemli sayıda Rum'un Kars'a göçtüğünü görüyoruz. Bu ciddi bir göçtür.

Rumlara ilişkin çalışma yaparken Yunanistan Milli Kütüphanesi'nde Karşı bir hemşerimiz olan Konstandinos Kinigopulos'un anılarını buldum. Bir köşeye atılmış, daktilo edilmiş hâlde bırakılmış ve hiçbir zaman kitap olmayacak anılardı. Kinigopulos Kars'ın Selim ilçesine bağlı bugünkü Eskigeçit (Bezirgângeçit) köyünden bir öğretmen. Anılarını yazarken köyünü suyuyla, ırmağıyla, havasıyla çok iyi tasvir etmiş. Oraya "benim vatanım" diyor. Yani "benim vatanım Gümüşhane'dir, Yunanistan'dır, Gürcistan'dır" demiyor. Bu bağlamda kaleme aldığım *Güneybatı Kafkasya Kars Rumları ve Konstandinos Kinigopulos'un Anıları* adlı kitap Türkiye'de bu konuda yayımlanmış şimdilik tek kaynaktır. Kitapta Kinigopulos'un anılarına hiçbir kısaltma veya düzeltme yapmadan yer verdik. Bugüne kadar özellikle bu konudaki çalışmamız yayımlanana kadar Kars'ta Rumlar konusunda büyük bir bilgi boşluğu vardı. İşin ilginç yanı Türkiye'deki Rum topluluğunun dinsel temsilcilerinin de bu konuda bilgi sahibi olmamasıydı. Bu kitapla ilgili çeviri için patrik yardımcısı Dimitri Kara ile iletişime geçtiğimizde sayın Kara, Rumlara Kars'ta yaşadıklarından haberdar olmadıklarını söylemişti. Bu Rum kilisesinin Osmanlı Fener patrikliğinden koptuğunu da göstermektedir.

Ben kitabımda Rumlara Kars'a daha çok dinsel kaygılarla, Ortodoks (Rumlar da Ortodoks'tu) Ruslarla birlikte olmak amacıyla göç ettiğini vurgulamıştım. Göç eden Rum nüfusunun sayısının az olmadığını ve yaklaşık olarak 70-80 bin civarında olduğunu belirten kaynaklar var. Ne yazık ki Türkiye Rumlara üzerine yayımlanmış kaynakların hiçbirinde Kars-Kafkas Rumlara ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Ancak Yunanistan'da Kars Rumlara ve onların Kars yaşamları, deneyimleri üzerine yayımlanmış en az 6 kitap olduğunu biliyorum. Umarım yakın bir gelecekte bu kitaplar Türkiye'de de okurunu bulur. Bugün hâlâ özellikle Selanik bölgesindeki Kars kökenli Rumlara bir kısmı Terekeme, bir kısmı da Borçalı ağzı ve aksanıyla konuşabiliyor.

Karslı Rumlar da 1917 yılından itibaren bölgedeki Müslümanlar (Türk, Kürt vb.) ve Ermeniler gibi kendi silahlı güçlerine sahiplerdi. Kendi aralarında anlaşarak bu güçleri oluşturmuşlardı. Rum Şurası, Ermeni Şurası, Müslüman Şurası ve Ardahan'da bunlara ek olarak Gürcü Şurası vardı. Bu şuralar, 1917 Şubat Devrimi'ni müteakiben bölgeyi dönüşümlü olarak halk hükümeti adı altında özyönetimsel bir sistemle yönetmekteydiler.

Brest-Litovsk Antlaşmasıyla birlikte Osmanlı Devleti Kars-Ardahan ve Batum'un kendisine verildiğini iddia etti ve bu topraklara girdi. İstiladan sonra Rumların özellikle silahlı güçlerini buradan çıkarmaları istendi. Rumlar yeniden Kafkasya'ya ve Gürcistan'a doğru sürüldüler. Bölgedeki Ermeniler ise Osmanlı ordusunun Kars'a girişiyle birlikte doğuya, Erivan'a doğru bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardı.

Altı ay sonra Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması üzerine galip devletler tarafından Osmanlı Devleti'nin 1914 sınırlarına geri çekilmesi istendi. 1918 yılında Osmanlı ordusunun geri çekilmesi üzerine Kafkasya'daki Rumlar yeniden Kars'a dönmüş ve Osmanlı'nın baskısı altında varlıklarını sürdürmeye çalışan şura aydınları tekrar toparlanmaya başlamıştı. Aydınlar aslında yarım kalmış olan siyasal yapıyı kısa sürede tamamlamış ve kendi cumhuriyetlerini kurmuşlardı. Çok ciddi bir örgütlenme söz konusuydu. Bu siyasal oluşum Güneybatı Kafkas Halk (Demokratik) Cumhuriyeti'dir. Bu cumhuriyet kimi sağcı tarih meraklılarının açıklamaya çalıştığı gibi ne İslami'dir ne de etnik anlamda milliyetçidir. Diğer bir deyişle etnik toplulukların hukukunu ön planda tutmak yerine kolektif bir dayanışma hukuku egemendi. Bu cumhuriyet 1905 devriminden başlayarak 1917 Şubat ve Ekim devrimlerinin geliştirdiği devrimci düşüncelerin etkisi altında kalmış olan bağımsızlıkçı sosyalist-sosyalizan bölge aydınlarının politikalarını belirlediği bir örgütlenmedir. Bu siyasal süreçte belirleyici olan dinamikler siyasal partiler değil şura örgütlenmeleridir. Kuruluş bildirgesi olan 27 Mart 1919 beyannamesinde *“Kadın ve erkek yurttaşların katılımıyla tek dereceli, eşit, gizli ve nispî seçim sistemi esaslarına göre seçilmiş olan meclis, 27 Mart'taki oturumunda 2 milyon nüfuslu Güneybatı Kafkas bölgesinin milli şurası tarafından, 1 Aralık 1918 tarihinde ilan edilen Güneybatı Kafkas Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasına ilişkin işbu kararnameyi bütünüyle kabul eder ve onaylar...”* denilmektedir.

Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti değişik halkların içerisinde yer aldığı çok ilginç bir siyasal mozaiktir. Bu yönüyle özel olarak incelenmesi gerekmektedir. Örneğin Müslüman Şurası içerisinde

Kürtler, Türkler, Türkmenler, Caferî kimliğinin belirleyici olduğu Azeriler, Rus olmalarına rağmen Malakanlar da yer almaktadır. Cumhuriyetin iki düzenli süvari alayından biri Kürt, diğeri Rum alayıdır. Cumhuriyet ayrıca düzenli bir orduya da sahiptir. Bu çeşitlilik parlamentosunda da görülmektedir. Osmanlı vatandaşı Fahrettin Erdoğan, Ahmet Robenson, Rum Pavli Camuşov, Stephan Vafiyadis, Malakan Dr. Muganlinsky, Polonez Nina Yankowski, Matyev Simon Raçinski, Rus Elena Arlov, Camadanlı Hüseyin Ağa, Hasan Ağa, Kars polis müdürü olan Malta sürgünü Kürt Musa Salahov (Salahoğlu) Bey, Ahıskalı Server Atabek, Azeri Cihangirzadeler vb... Bunu özellikle belirtmek istiyorum. Çünkü bugün hâlâ birileri "bizim Kars Cumhuriyeti içerisinde temsiliyetimiz var mı?" diye sormaktadır. Evet milliyet ya da etnik yapı ya da cinsiyet anlamında hiçbir topluluğun temsiliyeti söz konusu değildir. İlginç bir biçimde bütün toplulukların seçtikleri kişiler, etnik kökenlerine ve cinsiyetlerine bakılmaksızın siyasal ortak bir kimlikle bu işin içerisinde yerlerini almaktadır.

Belirtmek gerekir ki mevcut cumhuriyetin yöneticileri arasında Kars bölgesini terk eden Ermeniler yoktu. Onların olmamasına neden olan, diğer bir deyişle Kars'ın yerlisi Ermeni halkının geri gelmesine engel olan unsurlardan biri de Ermenistan Demokratik (Halk) Cumhuriyeti yönetimi idi. Kars Cumhuriyeti yönetimi bu konuda kendilerine öneri getiren İngiliz askerî yetkililerine tehcir nedeniyle Osmanlı bölgesinden kaçan göçmen Ermeni halkının bölgeye yerleştirilmesinin halklar arasında düşmanlıkları körükleyebileceğini, ancak Kars'ın yerlisi Ermeni köylülerinin Kars'a gelmesinin kabul edileceğini, zaten dört köyün Ermeni halkının geri gelerek çoktan köylerine yerleştiğini bildirmesine karşın Ermenistan Cumhuriyeti yönetimi bu öneriyi kabul etmelerinin Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti'nin varlığını tanımak anlamına geleceğini belirterek karşı çıkmıştır. Ermeni kökenli Karanlı tüccarlar Tatos Ağa, Kavafyan Efendi gibi isimlerin de cumhuriyetin ülke dışı ticari bağlantılarını sürdürdüğünü ve cumhuriyetle Osmanlı başkentindeki temsilcileri arasında irtibat sağladığını söylemek gerekir.

Cinsiyet ayrımının da söz konusu olmadığını söylemiştim. Önemli olan siyasal temsiliyette eşitlikti. Üstelik bu kriter, Müslüman topluluklar için de geçerlidir.

Şubat Devrimi'nin akabinde 1917 Temmuz'unda Rusya'da kurulan geçici hükümetin çıkardığı yasa uyarınca bütün Rusya'da kadın-erkek yirmi yaşını bitirmiş herkesin tek dereceli, eşit, gizli oy ve açık sayımla yapılacak seçimlere katılmaları, öncelikle de çarlık yöneticilerinin yerine yerel halkın kendi temsilcilerini seçmelerine karar verilmesi üzerine Kars oblastını

kapsayan bölgelerde de seçimlere gidilmiştir.

Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti'nin önemli askerî yöneticilerinden olan Yasin Haşimoğlu'nun anılarında böyle bir seçime yer verilmiştir. Buna göre Bardız nahiyesinde yapılan nahiye müdürlüğü seçimlerine Bardız'a bağlı Müslüman köylerin kadınları da katılarak oy kullanmışlardı. Ancak Müslüman kadının sadece seçmen değil aday da olabildiğinin, seçilme hakkına sahip olduğunun en güzel örneklerinden biri Kafkasya Müslüman Şuraları Kurultayına seçilen ve kurultayda alınan karar uyarınca Rusya başkentine giderek Petrograd Sovyeti ve Geçici Hükümet nezdinde Kars halkının uğradığı baskı ve hak ihlallerini dile getirmek, bu ihlallerin önüne geçebilmek ve özerkliğin tanınmasını talep etmek için seçilen heyette yer alan Hayrünisa Ahundova'dır. Öte yandan Kars Cumhuriyeti parlamentosunun bakanlarından ikisi kadın olup biri Rus Yelena Arlov, diğeri Polonez kökenli Nina Yankowski'dir.

Cumhuriyet yönetimi, İstanbul'daki işgal güçlerine gönderdiği güven mektuplarında kendilerinin sosyal demokratik bir iktidara sahip olduklarını belirtmiştir. Yani Bolşevizme karşılık gelen bir terminoloji kullanmakta hatta bir belgede Sovyet Rusya ile aynı ideolojik çizgide olduğu anlamına gelen vurgulara yer verilmektedir.

Bütün bunların İngiliz askerî güçlerinin Güneybatı Kafkas Cumhuriyetini bir tehlike olarak görmesine neden olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim cumhuriyetin ortadan kaldırılmasından iki ay kadar sonra Kafkasya'daki İngiliz Yüzbaşısı Perring'in İstanbul'daki İngiliz yüksek komiser vekili Amiral Webb'e yazdığı 29 Temmuz 1919 tarihli raporda, Erzurum'da yapılan kongreden sonra Kars'tan birçok Bolşevik delegenin Erzurum'a geldiği belirtilmektedir. Tam da bu yerleşik kanaat nedeniyledir ki İngiliz ordusu parlamentoyu basarak cumhuriyet yönetiminin fiziksel varlığına son vermiş ve bölgeyi Ermenistan Cumhuriyeti'nin denetimine bırakmıştır. İngiliz karşıtı politik görüşlere sahip 11 yönetici Malta'da esir olarak tutulmuştur.

Çarlık Rusya döneminde Kars'taki halklar yani Ermeni, Rum, Kürt, Türk, Karapapaklı ve yarı göçer Terekemeler arasında çok ciddi sorunlar yaşanmamasının sebeplerinden biri boşalan köylerin Rus idaresi veya Kafkasya genel valiliği tarafından bu topluluklara tahsis edilmesi idi. Her etnik gruba mensup insanların sayısına göre belli dönümlerde arazilerin verilmesi idi. Rus yönetimi özel mülkiyeti olup Kars'tan ayrılan ve Osmanlı toprağına geçenlerin paralarını

ödeyerek topraklarını satın almıştı. Anlaşmazlık olan bir kısım arazilerde ise Kars Cumhuriyeti'nin önemli kişiliklerinden Tevhidüddin Mamilof avukatlık yaparak sorunun çözümüne katkıda bulunmuştu.

Rusların uyguladığı bu toprak mülkiyeti sistemi çok ilginçtir aslında. Narodniklerin Rus devriminden önce formüle ettikleri çerniy peredel (чёрный передел) yani komünal toprak paylaşımının bir benzeri Kars'ta uygulanmıştır. Her yıl Rum'uyla, Kürt'üyle, Türkmen'iyle, Türk'üyle her köylü kendisine verilecek topraklar için kura çekiyor, o yıl orayı işliyordu. Ertesi yıl yeniden kura çekiliyor, o toprağı başkası işliyordu. Topraklar miras yoluyla geçmiyordu. Çerniy peredel ya da Kars'taki adıyla “fişek çekme” paylaşımına yeni doğmuş çocuklar dahil edilir, ölen kişiler düşürülür ve ona göre yeniden paylaşım yapılırdı. Bunu bu kadar açmamın nedeni bu halklar arasında neden şiddetin yaşanmadığı, hoşgörünün geliştiğı ve kültürel anlamda gelişmeye açık çabaların olduğunu göstermek içindir.

Bu bölge halkının başarılı olmasının ardında aslında birbirlerine ön yargılı bakmamak, her topluluğı olduğu gibi kabul etmek yatıyordu. Kendilerini sisteme adapte etmenin dışında, sistemi yenilemek ve sistemi sürdürmek için mücadele veriyorlardı. Peki bugünkü Karslılar onlar mıdır?

1877'nin ardından batıya göç veren Kars'a doğu, kuzey ve batıdan yeni halklar gelmişti. 1918'de Kars'ın ilhakı ile bu yapı bir kez daha değişmiş; Ermeniler ve Rumlar bölgeden ayrılmıştı. Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla özellikle kuzeye göç eden Rumlar geri gelmiş, kentin eski yerleşiklerinden olan ve doğuya göç eden Ermenilerin geriye dönüşü ise uluslararası güçler ve dar milliyetçi politikalarla engellenmiştir.

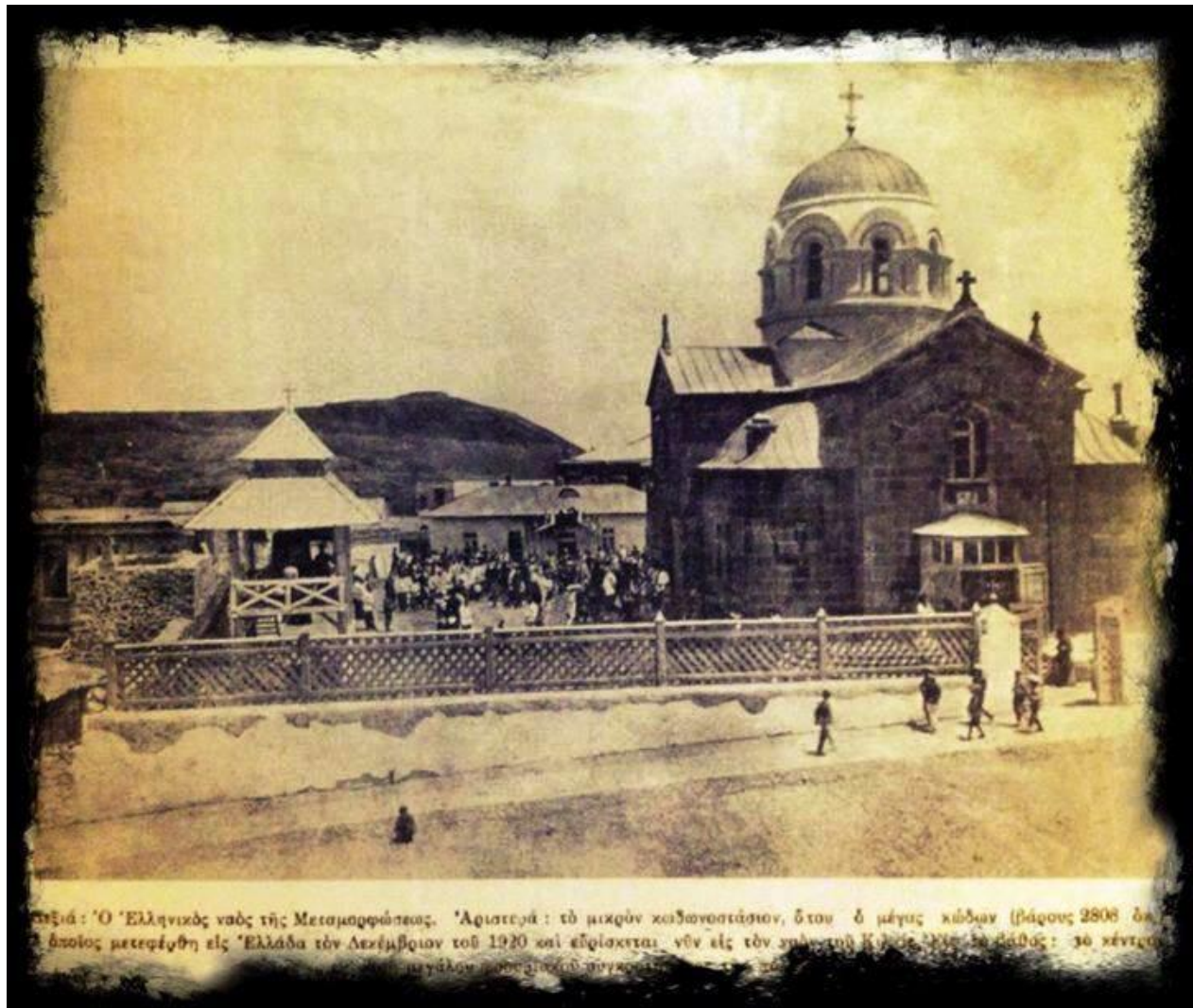
Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti'nin dağıtılmasından sonra ise doğudan, Ermenistan topraklarından Kars bölgesine göçler yaşanmıştı. Ancak Kars'ın Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti topraklarına geçmesinden sonra demografik yapı bir kez daha değişmişti. Malakanlar Rusya'ya gönderilmiş, Ermeniler ve Rumlar Kars'ı boşaltmış; yerine Anadolu'dan, Kafkaslardan, Ahıska, Ahılkelek, Şirak (Ağbaba), Karabağ, Gümrü ve Erivan bölgelerinden yeni insan toplulukları gelmiştir. Kars'ın Ermeni, Malakan, Rum olmayanlar dışındaki yerli halkı da bundan payını almıştır. 1921'de Kars'a tayin edilen ilk Osmanlı Valisi Sami Sabit Kahraman, anılarında Karslıların Bolşeviklerle çok içli dışlı olduğunu ve Kars'ın yerlilerinden 10 bin kişinin Kafkasya'ya geri döndüğünü belirtir.

Çok yakın tarihimize gelince, Kars'ın Türkiye topraklarına katılmasından sonra varlığını her an hissettiren ve yasaklı bir bölge izlenimi veren kentteki McCartist yöntemleri aratan uygulamalar ve baskılar son kültür temsilcilerinin de bölgeden uzaklaşmasına, büyük kentlere göçmesine neden olmuştur. Ve şimdi asıl soru şu: Bu kültürel erozyon geriye çevrilebilir mi?

Bu arada konumuz açısından önem arz eden birkaç resmi sizinle paylaşmak isterim:

Cenub-i Garbi Kafkas yöneticileri Malta'da

Καρία : Ὁ Ἑλληνικὸς ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως. Ἀριστερά : τὸ μικρὸν κοινοστάσιον, ὅπου ὁ μέγας κώδιον (βάρους 2808 δα.) ὁποῖος μετεφέρθη εἰς Ἑλλάδα τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1920 καὶ εἰρίσκεται νῦν εἰς τὸν ναὸν τῆς Κ. Π. τῆς Ἐκκλ. τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ ἐπισκόπου. Ἐξ ἄνω : τὸ ἐκτετατὸν ἐκκλησιαστικὸν συγκροτήματι.

Kars'ta Rum kilisesi

Kars bölgesinde bir Rum köyünde şenlik

Konstandinos Kinigopulos ve ailesi

Karslı bir Rum aile (Konstantinos Pavlidis Arşivi)

Beni dinlediğiniz için çok teşekkür ederim.

İsmet Konak:

Saygıdeğer dostlar Türk siyasi tarihinin önemli isimlerinden Esenyurt kurucu belediye başkanı aynı zamanda tıp doktoru Gürbüz Çapan'ın özellikle belediyecilik modelleri üzerine paha biçilmez bir tecrübeye sahip olduğu hepimizin malûmudur. Aynı zamanda Kars Çıldırlı olan değerli başkan, Kars'ta nasıl bir belediyecilik modelinin inşa edilmesi gerektiği konusunda konuşma yapacak.

Dr. Gürbüz Çapan:

Kars, bütün Kafkasya'nın kültürel başkentidir. 1860'tan sonra bütün Kafkasya, Azerbaycan, Dağıstan, Çeçenistan, Rusya, Gürcistan hatta Ermenistan'dan ve Rus zulmünden kaçan herkes önce Kars'a oradan Anadolu'ya dağılmıştır.

1853-1856 Kırım Savaşı dünyada ilk defa kent yerlilerinin yani yurttaşların veya sivillerin katıldığı bir savaştır. Mesela Kanada doğumlu bir İngiliz generali şehri o kadar kutsar ki gider Kanada'ya, orada bir kasabaya Kars ismini verir. Kafkasya, diller bahçesi diye tarif edilir. Kars da bu diller bahçesinin küçük bir mozaik adresidir, herkesin olduğu bir yerdir. Kars'ta Türkler dışında Malakanlar, Rumlar, Almanlar, Ermeniler de vardı. Yani gayrimüslimleri kast ediyorum. Arkadaşlar bundan bahsetti. Kars'ta siyahi hariç nerdeyse herkes vardı. 1920'lerde Kars, özgürlüğün adresi hâline gelmişti. Hatta Bakülü kadınlar bir türkü yakmışlardı “Kars ayaz, Bakü yaz Tanrım kaderimi Kars'a yaz” diye.

Bizim büyüdüğümüz Kars'ta çok çeşitli kültürel varlıklar söz konusuydu. Mesela çok övündüğüm 7 sinema salonu ve iki tane tiyatro salonu vardı. Biri halk eğitim merkezini. Diğeri ise halkevine aitti. Tiyatrolar gelirdi ve biz de izlemeye giderdik. 1968'li yıllarda, yani gençlerin bütün dünyaya enerji yaydığı dönemde Kars da o enerjiden payını almıştı. Mesela ilk mini eteğin giyildiği yer Kars'tır. İlk operetin yazıldığı yer yine Kars'tır. 2 operet vardı. Biri Arşın Mal Alan diğeri de Meşibat'tı. Kars'ta eski Rus evlerinin hemen hepsinde piyano vardı.

Bir süre sonra büyüyüp doktor oldum ve sonrasında da Esenyurt belediye başkanı oldum. Esenyurt'ta geniş caddeler açmaya başladım ve açık hava tiyatrosu yaptım. Türkiye entelijansiyasından bazı arkadaşlar benimle dalga geçiyorlardı. Mesela "Bu kadar caddeyi Kars'ta mı gördün?" şeklinde sorular soruyorlardı. Kapalı tiyatro salonu yaptım 640 kişilik kapasiteli. Sonraki belediye başkanı orayı yıkıp düğün salonu yaptı, davul-zurna çalmaya başladı. Bütün kültürel faaliyetimizi yok ettiler.

Antik Yunan'da şöyle güzel bir laf var: "Her kuş kanadında kendi coğrafyasının rengini taşır." Benim de farklılığı zenginlik kabul eden, bizden ayrı olanlara hürmet eden ve dışlanmışlığı reddeden bir insan olmamın sebebi Kars'ta büyümemdir. İnsan yaşadığı yere benzer derler, ben de Kars'a benzerim. Ben Kars'ın kuşuyum. Kanatlarımda Kars'ın renklerini taşırım.

Kars'ta en üzüldüğüm şey etnik yapıları kaşımalarıdır. Bu etnik yapılardan bir sonuca gitme gayretleridir. Çok partili rejime geçildikten sonra bir takım fetbahlar Kars'taki o mozaği

particilik yaparak bozdular. Son belediye seçimlerinde ben de Ayhan Bilgen'i destekledim. Onun sahip olduğu kültürden dolayı destekledim. Etnik olarak Kars merkezde çok kimsesi yok. 500 kişi ya var, ya yok. Ayhan Bey'in bu etnik tartışmaya son vereceğini umut ediyordum. Kendisi öyle bir gayret de gösterdi. Ancak devlet "aslanlar gibi" geldi, belediye başkanını ve meclis üyelerini görevinden etti.

Kars, Anadolu'nun ilk planlı kentidir. İdarî merkezi, ticaret merkezi ve küçük de olsa sanayi bölgesi olan bir kenttir. Binaları, çıkmaz sokağı olmayan bir baklava diliminde planlanmıştır. Helsinki, Tiflis ve Kars üçlüsünün beraber yapıldığı bir mimarî model söz konusu. Buna Baltık mimarisi de deniliyor.

Eskiden Kars'ta binaların zemininden 40 cm yukarda padval (подвал) denen bodrumları vardı. Bu sözcük Rusça kökenlidir. Rusça'dan dilimize geçmiş çok sayıda sözcük mevcut. Padval dışında, stakan (bardak), şikaf (dolap), istol (masa) vb. sözcükler var. Yeniden padvala dönersek binanın yazın serin, kışın ise sıcak kalmasını sağlıyor. Fakat Kars, kötü belediye başkanlarının eline geçince bunların hepsi bozuldu. Yolları asfaltla doldurdular, şimdi padvallar hiç gözükmüyor. Kars'ın mimarisini cahil belediye başkanları ve devlet bozdu. Hatta birine yalvardım, yapma diye. Mesela bazalt taştan yapılmış kaldırımlar vardı. Onları söktüler, Karadağ'ın eteklerine attılar. Sonra bu bazalt taşları Erzurumlular götürüp kullandılar.

Kısa bir kent tanımlaması yapmak istiyorum. Kent aynı insan gibidir. Altıda biri idarî merkezdir. Nedir bu? Valilik, belediye, milli eğitim, emniyet müdürlüğü, kültürel alanlar (tiyatro, sinema, opera) vs. Kentlerin de akciğeri vardır. Yeşil sahalar, parklar, bahçeler akciğeri oluşturur. Yine kalp, ticaret merkezidir. Mesela Kars'ın ticaret merkezi Kâzım Paşa'dır. Gerçi şimdi sadece peynir satılıyor. Peynir kokusundan artık girilmiyor oraya. Böbrekler, yani boşaltım sistemi dediğimiz kanalizasyon yine bir kent için önemlidir. Kentlerin bir de sindirim sistemi vardır. Fırın, pastane, lokanta vs. Bu sistemlerden herhangi birini bozarsanız, orantısıyla oynarsanız kent sanki yağmalanmış olur. Kafa büyürse makrosefallik, küçük olursa mikrosefallik ortaya çıkar. Karaciğer büyürse insan bir süre sonra ölür. Kars'ı 1980'den sonra öldürmeye çalıştılar hatta öldürdüler bile. Şimdilerde ise Kars yeniden toparlanmaya çalışıyor. Biz de uzaktan (Kars'tan sökülmüş çocuklar olarak) geri dönüp her birimiz bir binayı tamir etmeye çalışıyoruz.

Bir kentin en dramatik ifadesi Farabi'nin deyimiyle "dayanışma"dır. Dayanışma da o kentte yaşayan en zayıf canlılarla yapılır. Yani etnik yapılarla yapılmaz. Kentte yaşayan en zayıf unsurlar kediler, güvercinler ve delilerdir. Kars'ın delisi her zaman olmuştur. Kars delisine de bakar, akıllısıyla da her zaman övünür. Mesela Ali ile Durdağı isimlerinde delilerimiz vardı. Onların heykelini yaptırdık. Birinin omzuna güvercin koydurduk, diğersinin ayağına da kedi koydurduk. Belediyenin önüne koyacaktık. Belediye başkanı tutuklandı. Vali ise karşı çıkıyor heykellere.

Kars'ı bir an önce yeniden toparlamamız gerekiyor. Kars, Kafkasya'ya yeniden örnek olmalıdır. Çok kültürlülüğün bir arada olduğu ve herkesin birbirini hor görmeden yaşadığı bir merkez hâline gelmelidir.

Kars'ta ilk sökülen bina tren istasyonu oldu ANAP zamanında. Sonrasında popüler bir erozyon yaşandı. Bu sökülmeler devam etti ama sökülemeyen binalar bile Kars'ın hâlâ otokton yapısını koruyor. Kars'a güveniyorum ben. Şehir 1855 yılında Rus saldırısına karşı nasıl yarısını telef ederek kendini korumuşsa, II. Abdülhamid'in Ruslara hediye ettiği Kars 40 yıl boyunca nasıl kendini muhafaza etmişse, 1919'da Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'yle nasıl kendini yeniden var etmişse şimdi de kendini koruyacağını, onların ruhlarının yeniden şahlanacağını düşünmekteyim. Buna inanıyorum. Işık doğudan doğar. Kars'ın çok kültürlülük ve demokrasi açısından iyi bir örnek olacağını umut ediyorum.

Buradan bütün hemşerilerime seslenmek istiyorum. Et ürünlerine, süt ürünlerine önem vermelerini rica ediyorum. Tabii Kars turizm açısından da yeniden bir cazibe merkezi olmaya başladı. Ani harabeleri, Kars kalesi, On İki Havariler kilisesi, Aleksandr Nevski kilisesi, camiiler, Çıldır gölü, Sarıkamış kayak merkezi vb. Kars'taki binaların bir kültürel miras taşıdıklarını yeni anlamaya başladık. İnşallah bu dokuyu Karşılırla beraber koruyup kollayacağız. Özellikle yerel seçimler konusunda çok daha temkinli olunmalıdır. İşte gördük, valilik belediye binasını işgal etti. Kars halkı, belediyeden kovulmuştur.

Hepinize çok teşekkür ediyorum, saygılar diliyorum.

İsmet Konak:

Özellikle Êzidî Kürtlerin sığınağı hâline gelmiş Alagez bölgesinin uluslararası arenada Kürt toplumunun dikkatini çektiği malûmdur. Alagez'in Pampa Kurda köyünde doğan, Erivan Üniversitesi'nde Kürdoloji bölümü okuyan ve şimdilerde Rusya'da yaşayan değerli Kürdolog, dilbilimci, gazeteci ve yazar Ezîzê Cewo Êzidîlik, ailesinin göç süreci, Karşlı Êzidî Kürtlerin Pampa Kurda ile bağı ve Sovyet-Kürt edebiyatında oynadıkları rolü Kürtçe (Kurmancî) dile getirecek.

Ezîzê Cewo:

İyi akşamlar. Selam ve saygılar sizlere, emek verenlere, bizi dinleyenlere. Selam olsun Kars'ta yaşayanlara, Kars'ın dışında yaşayan Karşlılara ve Kars'ı sevenlere.

Ermenistan'da yaşamış Karşlılar ve torunlarıyla ilgili konuşmaya geçmeden önce katılımcılardan Victoria Arakelova'nın Êzidîler ve Êzidîlik hakkında verdiği bilgilere karşı replik tarzında bazı şeyler söylemek istiyorum. Söyledikleri ilk bakışta veya biçimsel olarak iyi niyetli ve nesnel gelebilir ancak bana göre olumsuz bir konuşmaydı.

Arakelova'nın Puşkin'den yaptığı alıntılar, yeni değil. Bildiğiniz üzere Puşkin kendi döneminde Erzurum'a bir yolculuk yapmış ve bazı notlar almıştı. Lakin Puşkin'in yazdıkları vahiy veya aksiyom değildir. Yazdıklarına eleştirel bakmak ve bilimsel süzgeçten geçirmek gerek.

Sayın Arakelova, Puşkin'den yaptığı gibi bir de büyük Ermeni yazar ve aydın Haçatur Abovyan'dan bazı alıntılar yapamaz mıydı?

Tarihte Êzidîleri sadece öldürmediler, bir de isimleriyle oynadılar. Êzidîler, Yezidî değildir. Êzidî ve Yezidî kavramları birbirinden farklı kavramlardır. Bazıları bilmeden bazıları da kasıtlı olarak şunu söylemektedir: “Ha Êzidî, ha Yezidî! Ne fark var ki!”. Hayır aralarında büyük fark var. Êzidîler Zerdüştlük öncesi inançlarını hâlâ devam ettirenlerdir. Yezidilik ise İslam'ın Sufi koluna mensup bir inanıştır. Mesela Haçatur Abovyan bir çalışmasında Araplar arasında da Yezidî olduğunu ve tüm Asya halklarının onlardan korktuğunu yazmaktadır. Şimdi size soruyorum: “XIX. yüzyılda Araplar arasında Êzidî olma ihtimali var mıydı?”. Kimse bu soruya evet diyemez. Evet diyecek kişinin aklını yitirmiş olması gerekir. Êzidîler soykırımı uğradığında,

bir kısmı zorla İslam'a geçmek zorunda kalmış diğer kısmı ise ulaşılması zor mağaralarda ve dağ zirvelerine yakın kayalıklarda tamamen şans eseri kurtulabilmişlerdi. Böyle bir durumda Araplar arasında yaşamaları ve Asya halklarına korku salmaları mümkün değildi. Bu saçmalaktır. Bunun olması imkânsızdı. Zira Arapların Êzidîlerle bir bağı yoktu. Büyük ihtimalle burada kastedilen Yezidîlerdir. Yani Muhammed peygamberin akrabası ve etnik olarak Arap olan Yezid bin Muaviye'ye hürmet edenlerdir. Bunların Êzidîler ve Êzidîlikle yakından uzaktan bir alakası yoktur.

Eğer Arakelova bunları okumamışsa veya bu bilgileri bilmiyorsa o zaman onu anlamak mümkün. Lakin bu konuda bilgisi varsa ve ona rağmen böyle bir konuşma yapıyorsa, o zaman bazı bilgiler vermek ve onu doğru yola teşvik etmek icap eder.

Eğer sayın Arakelova Ermeniyse, Ermenice biliyorsa, Ermenice okuma-yazması varsa o zaman A. Gürciyan'ın 1904 yılında Luma dergisinde (Tiflis'te Ermenice çıkıyordu) yayımlanan "Êzidî Kürtler" adlı makalesini de biliyor olmalıdır. Bakın Gürciyan, 116 yıl önce neler söylemiş: "Bütün Kürdî topluluklar gibi Êzidîler de diğer Muhammedî halklardan farklı olarak kendilerini Müslüman veya Êzidî olarak tanımlamaktan imtina ederler. Mesela Müslüman bir Kürde veya Êzidî birine 'sen kimsin?' diye sorulduğunda, 'Ben Kürdüm' cevabını verir. Daha detaylı 'Hangi Kürtlendensin' diye sorarsanız, o zaman 'Müslüman veya Êzidî Kürdüm' cevabını verir. Son zamanlara kadar bu hep böyleydi. Ancak Ermenilerde Müslüman Kürtlere dönük bir nefret baş gösterince Êzidîler çok gururla söyledikleri 'ben Kürdüm' cümlesini terk etmeye başladılar. Bu özellikle Rusya'ya tabi, öyle veya böyle Ermenilerle bağı olan Êzidîlerde daha fazla fark edilmektedir."

Yani Êzidî Kürtler üzerinde ciddi bir psikolojik baskı olduğunu görüyoruz. Eğer Arakelova istiyorsa ona bu ve bunun gibi kaynakları verebilirim, böylece gerçeği görmüş ve bilmiş olur. Yok, eğer Êzidîler hakkında manipülasyon yapma, isimleriyle oynama ve Êzidîliğe zarar vermeyi kendine amaç edinmişse o zaman konu farklı...

Şimdi Kars ve Karşlılar ile ilgili konuşmaya geçelim.

Beni zaten tanıttınız ve Kars'tan bahsettiniz. Şimdi size Kars'la nasıl bir bağımız olduğunu anlatmaya çalışayım. Ermenistan'da yaklaşık 20 kilometre kuzeyde Alagez/Elegez Dağları var. Bu dağların eteklerinde ise Pampa Kurda (Kürt Pampası) adlı bir köy var. Bu köy 200 yıllık bir

geçmişe sahip. Daha en başından Êzidî Kürtler yaşadığı için köyün adı Kürt Pampası olmuştu. Bu Êzidîlerin bir kısmı – içinde benim atalarım da var – 200 yıl önce Diyarbakır'ın Farqin (Silvan) ve Pasûr (Kulp) ilçeleri arasında yer alan Xezalî bölgesinden buraya göç etmişler ve köyü kurmuşlar.

Xezalî bölgesi Diyarbakır'da günümüzde de var. Burada yaşayan Kürtlerin bir kısmı hâlâ kendilerine “Kurdên Bavêzdî” yani Êzidî soylu Kürt derler. Bir de 100 yıl sonra yani trajik 1915 olaylarından birkaç yıl sonra onlarca Êzidî ailesi Kars'tan bizim köye göç etti. Çocukluğum Karşlıların arasında geçti. Daha çok Karşlı yaşlıların bir araya gelip sohbet ettikleri mahalleye giderdim. Kars'taki geçmişlerini kederle ve özlemlerle yâd ederlerdi. Kars oblastındaki köyleri hakkında çok şey anlatırlardı. Bir keresinde dedeme “Biz de Karşlı mıyız?” diye sordum. Dedem Karşlı olmadığını ancak Kars'tan geçerek Pampa Kurda'ya geldiğimizi söyledi. Kars'ta çok sayıda akrabamız ve yakınımız olduğunu söyledi. Köyümüze gelen Karşlılar, daha çok bugün Digor'a bağlı Şirinköy ve Yemençayır köylerinden gelmişlerdi. Köylerinden o kadar çok bahsetmişlerdi ki beni o köylerin girişine götürüp gözlerimi kapatsalar hangi evin kime ait olduğunu bilebilirim.

Özlemleri çok tazeydi. Zira ana yurtlarını yakın bir dönemde bırakıp gelmişlerdi. Biz ise onlardan nerdeyse 100 yıl önce gurbet ele gelmiştik. Onlardaki vatan hasreti aslında bizi de etkilemişti. Evet, öncesinde atalarımızın Kürdistan'dan geldiğini biliyorduk. Bir vatan sevgisi vardı. Ancak bu sevgi soyuttu.

Köyümüzde yaşayan Karşlıların bazı torunları, Êzidî Kürt toplumu içinde ün kazanmışlardı. Mesela Digor'da mülkî amirlik yapmış Ûtî Bey'in oğlu Eşoyê Ûtî'nin ailesinde önemli şahsiyetler yetişmişti. Bunlardan ünlü Kürt yazar ve romancı Wezîrê Eşo'nun kitapları Kürdistan'da da neşredilmiştir. Onun kardeşi Şîralî ise Ermenistan'da nam salmış bir cerrahı. 1988 yılında meydana gelen Spitak depreminde ameliyat masasındayken hayatını kaybetti. Bu ailede daha başka kültürlü ve değerli kişiler yetişti.

Yine Usivê Îbo'nun oğlu Ferîkê Ûsiv, Ermenistan ve diğer ülkelerdeki Kürtler arasında ün salmış bir şairdir. Ölümünün son anına kadar vatan sevgisini dile getirmişti. Ferîk'le birlikte köyümüzün okulunda öğretmenlik yapmışık.

Maalesef günümüzde yeni nesil Karşlılar, Kars'ı nerdeyse unutmuş gibi.

Şimdi biraz da Karşlı göçmenlerin torunlarının Ermenistan'daki Kürt kültürü ve edebiyatının gelişiminde oynadığı role bakalım. Ermenistan'daki Kürt-Sovyet edebiyatı ve kültürünün asıl mimarları 1915 soykırımına uğrayanların çocuklarıdır. Bu çocuklar henüz Ermenistan'da Sovyet iktidarı kurulmadan önce gelmişlerdi. Yetimhanelerde kalmışlardı. Sovyet iktidarı bu çocuklarla yakından ilgilenmişti. Eğitim ve her türlü olanağı sağlamıştı. Eğitimli, alanında uzman bireyler olmaları, millî edebiyat ve kültürlerini geliştirmeleri için her türlü imkânı hazır hâle getirmişti. Bu çocukların hepsi Êzidî Kürtlerdi. Birkaçının adı Heciyê Cindî, Emînê Evdal, Casimê Celîl ve Cerdoyê Genco'ydu. Dördü de Kars kökenliydi. Kars oblastından gelen bir de Erebe Şemo vardı. Burada özellikle dikkatinizi çekmek isterim ki Erebe Şemo, Latin grafîğinde bir Kürt alfabesi geliştirmişti. Kendisi günümüzde Kürtçe romanın mimarı olarak bilinmektedir. Şemo, aslen Kars oblastına bağılı Susuz köyündendir.

Bu seçkin gruptan iki kişî üniversitede bize ders vermişti. Erebe Şemo, Kürt edebiyatının temelleri adlı bir ders verirken, Heciyê Cindî sözlü halk kültürü yani folklorun temelleri üzerine ders anlatmıştı.

“Konuyu niye bu kadar geçmişten aldım?” diye soruyor gibisiniz. Bakınız, Almanya'da Hitler rejimi esnasında Yahudi Soykırımını gerçekleştirdi. Fakat şimdiki Almanya, Yahudi halkının önünde özür dilemekte ve kapının her zaman Yahudilere açık olduğu belirtmektedir. Ne zaman isterlerse Almanya'ya gidip yaşayabileceklerini söylemektedir. Üstelik Almanya, Yahudilerin ana yurdu değıl. Lakin günümüzde Türkiye'de Karşlıların torunlarının kendi atalarının köylerine gitmesini ve onların mezarlarını ziyaret etmesini sağlayacak şartlar yok.

Kars oblastı Digor rayonundan birkaç şahsiyet ile ilgili bilgiler verdim. Onların dışında bir Kürt daha var. Kısa bir hayat yaşadı. Katledildiğinde 21 yaşındaydı. Sovyet Rusya'da kısacık hayatı boyunca coşkulu bir devrimci olarak ün salmıştı. Tsentosibir hükümeti içinde yer almıştı. Yani Ferik Polatbekov'dan bahsediyorum. Kendisi aynı zamanda şairdi. Annesi Rus, babası ise Digorluydu. Ali Ağa'nın oğluydu. Erkek kardeşi Digor'da aileler arası bir çatışmada yaşamını yitirmişti. Ferik'in kız kardeşi Nurê Polatova, Erivan Radyosu Kürtçe biriminin ilk kadın spikeri olmuştu.

Bütün bu bahsettiğim isimler Kars'ın gurur kaynağıdır. Soykırımdan kurtulmuş ve Ermenistan'a yerleşmiş bu insanların torunları neden kendi atalarının kentini ve köylerini rahatlıkla gezmesin. Neden Kars'ta onlar adına bir müze, heykel veya fotoğraf olmasın. Neden

şimdiki Karşlılar bu eserler sayesinde kendi hemşehrilerini tanımasın.

Sempozyum oldukça uzadı. Daha fazla vaktinizi almak istemiyorum, ancak bir isteğim var. 2004 yılında Amed'te (Diyarbakır) Kürt dili konulu uluslararası bir konferansa katıldım. Konferans sonrası Moskova'ya döndüğümde bir yazı yazdım. "Bütün yollar Diyarbakır'a çıkar" diye. Şimdi imkânım olsa, Kars'a gidebilsem, seyahat notlarım şu başlığı atarım: "Diyarbakır'a giden yollar Kars'tan geçer".

Bugün Türkiye'de meydana gelen olaylar hepimizi huzursuz ediyor. Sadece biz Kürtleri rahatsız etmiyor. İnsanlıktan ve barıştan yana olan herkesi huzursuz ediyor. Bugün biz Kars ile ilgili konuşuyoruz ama Kars Belediye Başkanı Ayhan Bilgen tutsak. Sadece Ayhan Bilgen değil, Selahattin Demirtaş, Figen Yüksekdağ vb. isimler de tutsak edildi. Onları ne ile suçluyorlar? Diyorlar ki "siz neden IŞİD'e karşı Kobanê direnişini düzenleyenlerle dayanışma sergilediniz?". Türkiye cumhurbaşkanı onlardan ne bekliyor? IŞİD'i desteklemelerini mi istiyor? Kürtler IŞİD'e karşı direniş gösterdi. Tüm dünya ayağa kalktı. Uluslararası güçler IŞİD'e karşı verilen mücadelede birleşti. Tüm dünya Kobanê direnişiyile gurur duyuyor. Fakat Türkiye'de IŞİD'e karşı çıkanlar, düşman olarak görülüyor. Sizce bu ne anlama geliyor? AKP ve Erdoğan rejimi uluslararası toplumun gözünde Türkiye'nin ve Türkiye toplumunun imajına çok zarar veriyor. Türkiye'yi ve Türkiye toplumunu IŞİD'in bütün eylemlerinin yandaşı hâline getiriyor.

Son olarak şunu söylemek istiyorum. Karşlıların torunları bugün bütün dünyaya yayılmış durumda. Bir kısmı da Rusya'da yaşıyor. Kürtlerin hepsi az önce bahsettiğim şahsiyetlerle gurur duyuyor. Onların eserlerini okuyor. Hatta bu şahsiyetlerden bazıları torunlarıyla gurur duyuyor. Hiç şüphesiz onlar da Kürt toplumunun birer parçasıdır ve ana yurtlarında meydana gelen olayları yakından takip ediyor. Anavatanlarına çok faydalı olabilirlerdi. Ancak orada yaşanan durum, olanak tanımıyor.

Ümit ediyorum ki bir gün Türkiye'ye demokrasi, özgürlük, dostluk gelecek ve Karşlılar (tabii sadece onlar değil) atalarının mezarlarını ziyaret edecek. Kendi vatanlarına daha faydalı olacak. Zira onlar arasında bilim ve teknik alanında çok sayıda uzman, inşaatçı, hekim vs. var.

Sempozyumda emeği geçen herkese teşekkürlerimi iletiyorum.